

مايخمل شولونخوف

سندريکار: عمر

30.1.1984
Central Prison, Hyderabad.

جنگ ۽ افسان

مائيخل شولو خوف

مندیکار: عمر

عظمت ادبی اکیڈمی حیدرآباد

ڪتاب جو نالو - جنگ ۽ انسان

مصنف - ميخائيل شولوخوف

مترجم - عمر ميمڻ

ڇاپو پهريون - پهرين مارچ ۱۹۷۸

ڇاپو ٻيو - پهرين جولاءِ ۱۹۸۲

قيمت 6-00 ڇهه روپيا

هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جا جملي حق ۽ واسطا،
عظمت ادبي اڪيڊميءَ وٽ محفوظ آهن. بنا اجازت
ڇپرائڻ جي صورت ۾ قانوني ڪارروائي ڪئي ويندي.

هي ڪتاب م. ع. ميمڻ، عظمت ادبي اڪيڊميءَ
طرفان، سردار پرنٽنگ پريس ڪاڏي کانو حيدرآباد مان
ڇپرائي پڌرو ڪيو.

پنهنجي ٻاران

عظمت پيليڪيشن جو اڏون ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي ۽ هن کان اڳ جيڪي ست ڪتاب اسان جي اداري طرفان ڇپرايا ويا آهن، تن کي اوهان پسند ڪيو ۽ جهڙي ريت انهن ڪوششن جو پائڻن طرفان آڌرڀاءُ ڪيو ويو آهي، تنهن لاءِ آءٌ پڙهندڙن جو نهايت ٿورائو آهيان.

هي ڪتاب جنگ ۽ انسان، روس جي نامياري اديب شولوخوف جي مشهور ناولت Fate of a man جو ترجمو آهي، شولوخوف متعلق صرف ايترو ٻڌائڻ ئي ڪافي آهي ته هي صاحب quite flows the don ۽ virgin soil جهڙن جڳ مشهور ناولن جو ليکڪ پڻ آهي ۽ ”جنگ ۽ انسان“ سندس عظمت جو روشن ثبوت آهي.

هن ناول ۾ شولوخوف، ٻي مهاڀاري جنگ ۾ ٿيل تباهه ڪارڻن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ پنهنجي مرحلن جي حفاظت ڪندڙ لکين روسي جوانن مان هڪ غازي جي وائن، جنگ ۾ پيش ايندڙ واقعن ۽ ٿيل تباهه ڪاري متعلق اسان کي واقف ڪرايو آهي. ٻي مهاڀاري جنگ

۾ نازي جرمني فوجن جي لاکيٽن ۽ سخت حمالن جي نتيجي ۾ هڪ وقت اهڙو به آيو هو جو روس جي دل اسٽالن گراڊ تي جرمن فوج جو قبضو يقيني بڻجي ويو هو، روسي هر ميدان ۾ شڪست کائي رهيا هئا پر نازي جرمنيءَ جا خواب پورا نه ٿيا، روسي آخري وقت ۾ به پاڻ کي وڌيڪ متحد ۽ منظم ڪري، پنهنجي سڄي قوت کي گڏ ڪري، عزم، حوصلو ۽ قوت ارادي جي زور تي پنهنجي وطن جي مٿي کي دشمن جي لاپاڪ وجود کان بالڪل پاڪ ڪري ڇڏيو جو ايندڙ وقت ۾ ڪنهن کي به روس جي ڌرتيءَ ڏانهن اک کڻڻ جي به همت نه ٿئي.

انهيءَ جنگ ۾ روس جي هر گهر مان، سراميڪ ۾ ٻا ٿي پاتي، بم ۽ گولين جو بڪ ٿي ويا، صنعتون تباهه ٿي ويون، گهر ڊهي ويا، فصل سڙي ويا، شهر ويران ٿي ويا، پر روسين پنهنجي ڌرتيءَ تان دشمن کي ڏکي ٻاهر ڪڍيو.

جنگ جون تباهه ڪاريون، ڪا نئين گالهه نه آهن، اصل گالهه عزم، همت ۽ حوصلو آهي، قومي غارت آهي ۽ قومي وقار آهي. 'جنگ ۽ انسان' جي مطالعي مان اسان کي اهو سبق ٿو ملي ته جنگ ۾ ڪٿي ڪجهه به ڇو نه ٿي پوي، پر وطن جي مٿيءَ کي هر حال ۾ دشمن کان پاڪ رکڻ نهايت ضروري آهي. هن نازل جو ترجمو ڪيتره قدر اوهان جي معيار

(۵)

تي ٿو لهي سو توهان پاڻ ئي ڪتاب پڙهڻ کانپوءِ
فيصلو ڪجو ۽ اسان کي پنهنجي راه کان واقف ڪجو.
اميد اٿم ته هي ڪتاب توهان کي پسند ايندو،
۽ مهيني اندر اسين ٻيو ڪتاب يعني اداري جو ناڏون
ڪتاب اوهان جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب
ٿي وينداسون.

اها ڪوشش جاري رکبي ته سنڌي ۾ سٺو ادب
باقائدي پيش ٿيندو رهي. جي پڙهندڙ پائرن جو تعاون
جاري رهيو ته سفر جاري رهندو.

في الحال موڪلائي

—

ٻڌي ڇاپي جو مهاڳ -

سن ۱۹۷۶ کان، وقفي وقفي سان، سنڌي ڪتاب ڇپرائيندو اچان. اڳ شاگرديءَ وارو دؤو هو ۽ هاڻي سرڪاري نوڪري آهي، ۽ ٻنهي زمانن ۾ ڪڏهن به اهڙي دولت جو مان ڪونه رهيو آهيان جو باقائديءَ سان ڪتاب ڇپرائي سگهان ته وري حالتن اها اجازت ڏني ته سنڌي ڪتابن جي ڇپائي کي باقائده ڪاروبار جي صورت ۾ هلايان. انهيءَ ڪري اڳ جيب خرچيءَ مان ۽ هاڻي پگهار مان جيتري بچت ٿئي ٿي سا ڪتابن جي ڇپائيءَ تي لڳايو ڇڏيان ... اهوئي سبب آهي جو ڪتاب دير دير سان ٿا ڇپجن. رهي ڳالهه ڪتابن مان ڪمائيءَ جي، ته ڪمائي ته ڪمائي جي ماڳس، هت ڪتاب تي لڳايل رقم ملڻ به مشڪل ٿيو وڃي. سبب انهيءَ جو اهو نه آهي ته ڪو سنڌي ڪتاب وڪرو ٿيڻا آهن، پر دراصل ايجنٽ صاحبان رقم ڏيڻ ۾ تمام گهڻي سستي ٿا ڪن... ڪن حالتن ۾ رقم وصول ٿيندي ٿيندي ئي ٿي چار چار سال پڻ لڳو وڃن. اهڙي صورت ۾ وڃارو پياشر ڪري ته ڇا ڪري... ۽ مزي جي

ڳالهه اها ته سنڌي پبلشر سان اها وڌيڪ پنهنجيائي ڪن ٿا. لاڙڪاڻي جو هڪ پبلشر، جيڪو اڄ سنڌ ۾ ڪتاب ورهائيندو به آهي ۽ ڪتاب ڇپرائيندو به آهي، ۽ سنڌي اديبن ۽ پبلشرن جي حالت زار تي ڏاڍيون گرما گرم تقريرون به ڪندو آهي ٽن سالن کان منهنجا ۵۰۰۰ روپيا روڪيو ويٺو آهي. اهڙيءَ ريت ڪن ٻين دوستن ڏانهن به ڪافي رقم بقاء آهي، تنهن ڪري ئي ڪتابن ۾ ايتري دير ٿي ٿئي.

بهر حال ڪيئن به آهي، پنهنجي همٿ ۽ وس سارو سنڌي ادب کي چند معياري ڪتاب ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهيان هيل تائين ۽ اميد اٿم ته پڙهندڙن جي ساٿ سان هي ادارو زندهه رهندو ۽ سنڌي ادب ۾ سڌا سڌا ڪتاب شامل ٿيندا رهندا.

هاڻي اچو ته ڪتابن جي قيمتن تي ڳالهائون. سنڌي پڙهندڙ کي عام شڪايت آهي ته سنڌي ڪتاب مهانگا آهن! بالڪل آهن. پر سائين جي وڪرو ٿينديون صرف هڪ هزار ڪاهيون نه هون، لازمي طور قيمتون وڌيڪ ٿيون رکڻيون پون. مون هن ڪتاب کان اڳ ڇپرايل ڪتابن ”پيار پيار پيوڙا پيوڙا“ ۽ ”نو جنين جي ذات“ جي قيمت بالترتيب ۱۰۰۰ ۽ ۱۱۰۰ روپيا رکي چو ته انهن ٻنهي ڪتابن جي سلسلي ۾ پيش سنڌي ادبچنداڻي کي هڪ هڪ هزار روپيا بطور رائلٽي ڏيڻي آهي!

آئون سمجهان ٿو ته سنڌي ادب جو اهو حق

آهي ۽ ڪهن ملڻ گهرجي، پر ٻوه اهو اچي ڪٿان؟ هڪ ته سنڌي ڇپائيءَ جا ڳاڙهي پڳا اگهه، ٻيو وري ڪاپيون صرف هڪ هزار، ۽ جي ادب کي رائلٽي به ڏيئي پوي نه؟؟ پڙهندڙ ڀائرن کي گهرجي نه صرف اهو نه ڏسڻ ته ڪتاب جي قيمت ڪهڙي آهي، پر اهو ڏسڻ ته ويڇاري پبلشر کي ڪيتريون مجبورون ٿيون هيئن. هي ڪتاب جنگ ۽ انسان سفيد ڪاغذ تي ڇپرائي رهيو آهيان ۽ مارڪيٽ ۾ اڇڪلهه ۹۰ صفحن جي ڪتاب جي قيمت ۸۰۰۰ روپيا آهي. اسين پڙهندڙن جي جذبن جو احترام ڪندي هي ڪتاب ۶۰۰۰ روپين ۾ ڏيئي رهيا آهيون. اميد آهي ته پڙهندڙ ڀائر احانجي انهيءَ قدم جو جواب گرمجوشيءَ سان ڏيندا ۽ ڪتاب وٺڻ وقت قيمت جي ڪري پنهنجو هٿ پوئتي نه ڪندا. انهيءَ کان به قيمت گهٽ رکڻ منهنجي وس ۾ نه آهي. اميد ته تعاون جاري رهندو.

عمر ميهڙ

جن ڏينهن وطن جي مٿڙي مٿي جنگ جي
ڪري رت ۽ ٻاءُ جي شعلن ۾ وڪوڙيل هئي، تن
ڏينهن ڪنهن بني بشر کي بهار جي اچڻ ۽ لنگهي
وڃڻ جو ڪو هوش نه هو، پر هيل، جڏهن جنگ جا
ڪڪر پنهنجي منحوس پاڇي سميت وطن جي مٿي
ٽان هڻي ڪهڙنهن پري هليا ويا آهن، ته بهار جي
آمد ڏاڍي دلفريب پيئي معلوم ٿئي. 'ڀان' جي مشاهين
حصي ۾ تيز ۽ خوشبودار هوائون لڳڻ شروع ٿيون
آهن، هوڏانهن 'انزوف' جي ساحل واري طرف کان
وري گرم هوائون به هلق شروع ٿي وڃن، جنهن جي
نتيجي ۾ وارهاسا ڪپ چڻ اگهڙا ٿي پيا هئا. هوڏانهن
اوچن ماڻهن ۾ وري سڀ سنوان پٽ برف سان ڍڪجي
ويا هئا ۽ سوڙها گهٽ آهستي آهستي جبلن جي
جوتن ٽائين رسڻ لاءِ برف جي تهن تي نه، چمڻ
ڪري بلند ٿي رهيا هئا. نديءَ جي پاڻيءَ ۾ ٻوڏ وارو
جوش ۽ خروش نظر اچي رهيو هو ۽ وهندڙ پاڻي، برف
جي ڍڪڻ سان ٽڪرائجي، آبشارن وارو منظر پيش
ڪري رهيو هو. برقياريءَ جي ڪري رستا بنهه خراب
ٿي چڪا هئا، ۽ ٽرنڪ ته ٺهيو، ماڻهن جي هلق جهڙا
به نه رهيا هئا!

قسمت جو چڪر کڻي وڃجي، جو مون کي سال
جي آلهيءَ حصي ۾ پنهنجو گهر ڇڏي، هڪ ڳوٺڙي
ڏانهن ڪم سانگي وڃڻو پيو. ڳوٺڙو منهنجي ڳوٺ

کان پنجاهي کن ميلان جي پنڌ تي هو. ٻڌڻ وارن کي ته پنجاه ميل ڪو خاص پنڌ نه لڳندو، پر موسم جي اهڙي خرابي ۽ رستن جي تباهه، حاليءَ جي ڪري اهو پنڌ ڏاڍو اڙانگو لڳي رهيو هو. پر وڃڻو جو هو، سو هڪ دوست سان انجام ٻڌي، سڄ نڪرڻ کان اڳ ئي سفر تي روانو ٿي ويس. سفر هڪ ٻنڌ گاڏيءَ ۾ ٿي رهيو هو، جنهن کي همت ڀريا، ڀلا گهوڙا چڪي رهيا هئا، پر ڪجهه پنڌ ڪرڻ کان پوءِ گهوڙن جي همت جواب ڏيڻ لڳي. رستو، جو مڃو ساري رات ٿيندڙ برفباريءَ ڪري ڏڪجي ويو هو، سو آخر گهوڙا به ڪيستائين زور لڳائي ٿي سگهيا! مشين وانگر ته هئا ڪونه جو تيل وجهي ڇڏيو، پوءِ نڪو ٿڪ، نڪا تڪليف. پر گهوڙا ويچارا نه ساهه وارا هئا، هي جهٽ ڪن کان پوءِ هڪڙي لڳا ۽ سندن سڄي جسم تي برف جا ذرا چمي ويا هئا، ۽ سندن رنگ ڦري چٽڪرو ٿي ويو هو. گهوڙن جي تڪليف محسوس ڪندي، جتي به پانوسين ٿي ته کانئن وڪ نٿي ڪڇي، ائين گاڏيءَ مان لهيو ٿي پياسون ۽ پهرين پنڌ تي هلڻ لڳاسون ته من ائين ڪرڻ سان گهوڙن کي ڪجهه ساهي ملي سگهي. پر برف تي پيادو هلڻ، پانيو ٿا نه ڪو سولو ڪم آهي؟ نه سائين! اصل ساهه نڪريو وڃي. پر مجبوري هئي، گهوڙن تي به ڪهل ٿي آئي، سو ائين ڪرڻو ٿي پيو. پيادا تي جڏهن هلياسين ٿي،

ٿڌهن برف اسان جي بار هيٺان چرڪاٽ ٿي ڪيا ۽
 ڪنهن ڪنهن هنڌ اسان جا ٻير اندر دٻجي ويا... برف
 رڳو ڪو رستي کي ڪونه ڏيکيو هو، پر پاما ڪنڊهون
 به رڳو برف جا ٺهيل پٽي لڳا ۽ جيستائين اڪ ڏسي
 ٿي سگهي، رڳو برف ٿي ڏسڻ ۽ آئي. اسين خاموشيءَ
 سان سفر ڪندا رهيا، ٻن جو چهن ڪلاڪن جي
 اڙانگي سفر کان پوءِ پنڄو ٻه ميل هنڌ ڪري اسين
 ’بلانڪا‘ درياءَ جي ڪپ جي انهيءَ پاسي تي پهتاسون
 جتان درياءَ اُڪرڻ مڙهي ڪجهه قدر سولو هو.

موخو وڪي ٻوٽ جي ڀرسان پهچي، هيءُ درياءَ
 سال جي هن حصي ۾ گهڻو خشڪ ٿي ويندو هو. هيءُ
 ڪو وڏو درياءَ ڪونه هو، پر هيل خبر نه آهي ڪهڙي
 سبب کان هن نديءَ درياءَ ۾ به پاڻيءَ جو وهڪرو
 ايترو ته تيز هو، جو ٻيڙيءَ وسيلي به ان کي پار
 ڪرڻ چڱو جوڪم جوڪم ٿي لڳو. پاڻي ڪمارن کي
 ڪٽڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ۽ پنهنجي زور ۾
 ڪمارن تان اُڪري ڪافي پري پري تائين پٽي پهتو.
 اسان کي هڪ ڀڳل ٽنل ٻيڙيءَ ملي جنهن ۾ هڪ ئي وقت
 ٽن ماڻهن کان وڌيڪ ماڻهن جي ويهڻ جي گنجائش ڪانه
 هئي. اسان گهوڙن کي چوڙي ڇڏيو، جو هاڻ انهن
 جو ڪم نه رهيو هو. درياءَ جي هٿن ڀر، فصلن جي
 وچ ۾ هڪ منهن جي ڇانو ۽ ڇيپ بيٺل نظر اچي
 رهي هئي ۽ جنهن تي سوار ٿي اسان کي پنهنجي منزل

تائين وڃڻو هو. ائين ئي لڳو ڄڻ اها پراڻي ڪٿارا
 جوپ سماري جي سڄي مند انهي بيٺل رهي هئي ۽
 ڪڏهن به ان جي هلائڻ جي ضرورت پيش نه آئي هئي.
 آءٌ ۽ ناکو، لڏندڙ ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿياسين. منهنجو
 دوست، اسان جي سنڀال ڪرڻ لاءِ اتي ئي ترسي پيو
 هو. ٻيڙي درياھ جي مست ڇولين جي زور تي هيٺ
 مٽي تي رهي هئي، ۽ اڃا سڌ پنڌ تي مس پهتا هئاسون،
 جو ٻيڙيءَ جي پڳل تختن مان پاڻي ڦوهاري وانگر اندر
 ڀرجڻ لڳو. اها صورتحال منهنجي لاءِ ڏاڍي پريشان
 ڪندڙ هئي، جو سمجهيم ئي ته ٻيڙي مان پاڻي نڪري
 ڪونه سگهندو ۽ ڀرجي وئي ته ضرور ٻڏي ويندي ۽
 اهڙي تيز وهڪري واري درياھ ۾ آءٌ ته تري ڪونه
 ٿي سگهيس. هوڏانهن ناکمي ڏانهن ٺهاريه ته سندس
 چهر تي غم ۽ فڪر جو ڪو ڀاڄو نظر نه آيو، کيس
 ذرو به خوف نه هو. سوچيم، درياھ جي آڏن مست موجن
 سان وڙهندي سندس عمر گذري آهي، کيس پاڻيءَ کان
 ڪهڙو ڊپ؟ ناکو ڏاڍيءَ هيٺ سان ٻيڙيءَ ۾ کڏ
 ٿيندڙ پاڻي ڪيڏي رهيو هو، ۽ ڪهڙن جي مدد سان
 انهن سرن کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو
 هو. جن مان پاڻي، ٻيڙي ۾ اچي رهيو هو. آءٌ به سندس
 مدد ڪرڻ لڳس ۽ اسان ٻنهي گڏجي ٻيڙيءَ کي
 ٻڏڻ کان بچائي ورتو ۽ اسان جي منزل به اچي وئي.
 مون کي ڪپ تي لاهي، ٻيڙيءَ کي کوٽي ۾ ٻڏي،

ٺاڪڻو ٻريان بيمل جپ ڪاهي آيو ۽ پوءِ واپس وڃڻ وقت چيائين، ”ماڻهن منهنجا، منهنجي هيءُ ڀڳل ٻيڙي جي ٻڌڻ کان بچي وئي، ته آڏو نوهان جي مائيءَ کي هن ڪلاڪن اندر هن ڀر وٺي اچڻ ۽ ڪامياب ٿي ويندس. الله واهي.“ ايترو چئي، هن وري چـولـهن سان مقابلو ڪرڻ شروع ڪيو، ۽ آڏو جهپ جو جائزو وٺي ڪناري کان ٿورو ٻيڙو ٺهيل ۽ ڪڪڙين جهڳڙيءَ ۾ تماڪ ڇڪڻ جي خيال کان اچي ويٺس. ڪهسي ۾ هٿ وجهي، سگرين جو پاڪيٽ ڪڍيم ته مايوس ٿي ويس، جو سگرين ۾ پٽ پٽ ٿي ويا هئا. ٻيڙيءَ ۾ رڳو تري مان پاڻي اندر ڪونه ٿي آيو پر کڏوگڏ ٻيڙيءَ جي پاسن سان ٽڪرجي پاڻيءَ جون لهرون مٿي هوا ۾ ٿي اڏايون ۽ اهڙيءَ ريت منهنجو لباس به سڄو پٽي ويو هو. ان وقت ته ڏيان رڳو پنهنجي جان بچائڻ طرف لڳل هو، سو سگرين جو ڪو هوش ڪونه هو، پر هاڻ جڏهن خطرو ٿري ويو هو ته ”تماڪ جي ڇڪڻ مٿان لڳي هئي، ۽ پنهنجي ان بي خيالي تي افسوس پئي ڪيم. خير، اڃا منهنجي دوست جي اچڻ ۾ ڪافي دير هئي، سو سگرين پاڪيٽ مان ڪڍي آس ۾ ڪڍڻ لاءِ رکي ڇڏيم. اڪيلو جو هوس، سو وقت گذاريءَ لاءِ پئي هيڏانهن هوڏانهن ٺهاريءَ تي هڪ ماڻهو ڏٺم جهڪو ڪوٺ واري پاسي کان درياهه ڏٺائين اچي رهيو. ماڻهو ۽ مان گڏ پنجن ڇهن

سالن جو هڪ ننڍو ٻار به هو. هو ٻئي، ٽڪل ٽڪل انداز ۾ هلي رهيا هئا، پر جيب کي ۽ شايد مون کي ويٺل ڏسي سندن رفتار تيز ٿي ويئي ۽ هو ٽڪڙا ٽڪڙا مون ڏانهن اچڻ لڳا. اهو ماڻهو قد جو ڊگهو ۽ بدن جو مڪهارو هو، پر سندس پٺ ۾ ٿورو مڪيب پڻ هو. منهنجي ڀرسان پهچي، هن شخص پنهنجي پٺن تان تيلهو لاهي کڻي پٺ تي رکيو ۽ پاڻ به اتي ويهي رهيو. سامي پٺ کان پوءِ چوڻ لڳو، ”مون کي سفر لاءِ همراھ، چڱو نه مليريا هي چوڪرو پاڻ به ٽڪجي پوي، مون کي به ٽڪايو چڱي، آءٌ جي ٽڪو ٿي هليس ته هي پويان ٿي رهجيو ويو ۽ مون کي وري سندس انتظار ۾ بيهي ٿي رهڻو پيو. جتي مون کي هڪ وڪ کڻڻ گهرجي ها، اتي هن چوڪري جي ڪري ٿي وڪون کڻيون پير. سڄي واٽ مون ائين ٿي محسوس ڪيو چڻ گهوڙي ۽ ڪٽي ۽ ڪٽي کي گڏ پيو سفر ڪرڻو پوي! پر رڳو اهو به نه، جو هليو آهستي ٿي، ڪنهن ڪنهن مهل وري همراھ رستي تي ويهي برف پيچي ائين ٿي چوسڻ لڳو چڻ ته قلقي هجي، يا وري برف تي ليتاڙا پائڻ ٿي لڳو! ڇا ڪجي! ٻار آهي، راند جا ڏينهن اٿس. پر مون کي تنگ ڏاڍو ڪيو اٿس.“

ايترو ٻڌائي هو ٻل ساعت لاه ماٺ ٿيو، پر وري خاموشي ٿوڙي، مون کان پڇيائين، ”دوست، تون هت اڪيلو ڇا ويٺو ڪرين؟ پنهنجي آفيسر جي اچڻ جو

انتظار ته نه ڪري رهيو آهين؟“

هئن مون کي جيپ جو ڊرائيور سمجهيو هو. هـ
جڏهن ته آءٌ ڊرائيور ڪونه هئس، پر ان واٽهڙو جي
اندازي جي ترديد ڪرڻ مون مناسب نه ڄاڻي ۽
چيو مانس. آفيسرن جا نڪرا ئي نرالا آهن، انتظار ته
ڪرڻو ئي هوندو!“

هئن پڇهو، ”ڇا هو درياھ جي هئن ڀر کان
اچڻو آهي؟“

ورائين، ”ائين ئي آهي.“

”اوهان کي خبر آهي ته ٻيڙي ڪيتري دٻر ۾
هتي پهچندي؟“

”مٿي ٻن ڪلاڪن کان پوءِ!“

”ٻه ڪلاڪ! معنيٰ ته ائين سفر جو ٿڪ پيڇي
وندا-ين، ڪافي وقت پيو آهي ۽ مون کي به ڪا
جلدي ڪانه آهي! دراصل آءٌ به ٻئي ڀر وڃي رهيو
آهيان. اوهان کي جو ڏٺم، ته سمجهي ويس ته اوهين
به مون وانگر ڊرائيور آهيو، سو خبر چار ڪرڻ ۽ حال
احوال وٺڻ خاطر هيڏانهن لنگهي آيس. هتي اس به آهي،
جنهنڪري طبيعت مان سستي به نڪري ويندي ۽ وري
سگريٽ چڪڻ لاءِ ساڻي به ملي ويندو. اڪيلي هجڻ
جي صورت ۾ تماڪ چڪڻ صفا بي سوادو لڳندو آهي.
۽ ذرو به مزو ڪونه ايندو آهي. آءٌ ته ائين محسوس
ڪندو آهيان ڇڻ ڪو ماڻهو آبادي ۽ کان پري، اڪيلو

مري رهيو هجي. اڪهلو به ته ٻي ڪيف هوندو آهي
 نه اڙي اوهان جا سگريٽ پيسي ويا آهن؟ هان اُهي
 ڪهڙي ڪم جا؟ خير، مون وٽ تماڪ آهي، هي الحال
 ته انهيءَ مان ٿا ڪم ڪيون، تيسين من توهان وارا
 سگريٽ ڪڍي وڃن!

هن پنهنجي خاڪي سوت مان هڪ پراڻي، ريشمي
 ٽپاهي ڪڍي، جنهن تي هڪ پاسي هي اکر چٽا لکيل
 هئا: ”پنهنجي محبوب سڀاهيءَ لاءِ، ليپڊنسڪي
 ميڪنڊري اڪول جي هڪ شاگرد طرفان، سڪ ۽
 حُب پورو تحفو.“

هن تماڪ جي آڇ مون کي به ڪئي. ۽ امين
 ڪافي دير تائين خاموشيءَ سان گهر جو ٺهيل ڪٽو
 ۽ تيز تماڪ چڪوندا رهياسين. مون کانئس پڇڻ ٿي
 ڪهڙو ته هو ننڍڙي چوڪري کي ڪيڏانهن وٺي وڃي
 رهيو هو، ۽ ڪهڙي ڪم سانگي هي ڏکيو ۽ اڙانگو
 سفر ڪري رهيو هو، پر پنهنجي گالهائڻ کان اڳ ٿي
 هن خاموشيءَ جو طلسم ٽوڙي وڌو. پڇيائين، ”ڇا،
 توهين جنگ ۾ تمام گهڻو عرصو فوج ۾ هئا؟“
 ”ننهنجو خيال درست آهي، دوست!“

”پهلا اکين مورچن تي هئا يا پويان سامان جي
 رسد تي؟“

”اڳين مورچن تي...“

هڪ ڀيرو وري ماحول تي مات جو غلبو ٿي ويو.

ڊگهي قد واري مائهو پنهنجا هٿ گوڏن تي کڻي رکيا ۽ سندس ڪنهن اڳيان جهڪي آيا. سندس اکين ڏانهن نهارڻ تي محسوس ڪيم ڇڻ آهي بي نور هيون. هن جي اکين جي ڇمڪ ختم ٿي چڪي هئي ۽ سندس اکين جي وسيلن ڏهاڙين ۾ غم ۽ اداڪي جا ڪڪر پئي نظر آيا. ڪجهه دير تائين هو ٻولار ۾ ڪا شيءِ ڳوليندو رهيو ۽ پوءِ وري پنهنجي پٺ تي درياهه جي ڪپ ڀرسان راند ڪندي ڏهندو رهيو. آءٌ سندس ڪيفيت سمجهي رهيو هوس. جنگ جي تباهه ڪارڻن کان ڪير واقف نه هوندو؟ آءٌ ته پاڻ به جنگ جو هڪ حصو ٿي رهڻ چڪو هوس. وطن جي پاڪ مٽيءَ کي دشمن جي ناڀاڪ قدمن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ روس جو ٻچو ٻچو جنگ جي ميدان ۾ ٽپي پيو هو. اڄ وطن جي سرزمين دشمن جي وجود کان پاڪ ٿي چڪي هئي، پر جنگ ۾ ڏنل قربانيون ڪنهن کان وسهون هونديون؟ ڪنهن جي سهڻي، معصوم، پياري رفيق حيات وڇڙي هئي، ته ڪنهن جو وري گهر ڌڻي گولهن جو بئڪ ٿي ويو هو، ڪنهن ٻيڙيءَ ماءُ جو جوان پٽ بيم جو شڪار ٿي ويو هو، ته ڪنهن جا وري ننڍڙا ننڍڙا لخت جگر کانئس جدا ٿي ويا هئا. وطن جي آبرو بچائڻ جي مقابلي برابر اهي قربانيون ڪجهه نه هيون، پر انسان کي پنهنجن پيارن جي باد ته ضرور ستائيندي آهي! هي مضبوط هٿ ڀريو انسان به هينئر جنگ جي

ذڪر تي پنهنجي عزتون جي واد ۾ گرم ٿي ويو هو. آءٌ خاموش ويٺو ڏانهن نهاريندو رهيس ته جڏهن دل جو بار هٽڪو ٿي ويس، جڏهن ٽوڪن کي ٻي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، تڏهن پاڻهي ڳالهائڻ لڳندو. ڪجهه ساعتن کان پوءِ هن پنهنجي ڳالهه چوري ۽ آءٌ ڏاڍي ڏيان سان سندس داستان ٻڌڻ لڳس.

”منهنجي شروعاتي زندگي بلڪل اهڙي هئي جهڙي ڪنهن عام ماڻهوءَ جي ٿيندي آهي، يعني سمهڻ، ڄاڻڻ، زندگيءَ جي گهرجن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪمائي ڪرڻ وغيره. امير ماڻهو ته ڪونه هوس، پر رڳو اهڙي پئسي زندگي به، جنهن جو مقصد رڳو پيٽ ڀرڻ هو، منهنجي لاءِ آزار هئي. مون چاهيو ٿي ته آءٌ پنهنجي حياتي ڪنهن چڱيءَ ڳالهه لاءِ وقف ڪريان، پر غريب ماڻهو لاءِ شايد چڱي ڳالهه پيٽ جي باري وسڻ ٿي آهي، سو آءٌ به پنهنجي ڪنهن وڏي مقصد جي خرابن کي دفن ڪري پيٽ جو جهنم ڀرڻ لاءِ هٿ پير هڻندو رهيس. آءٌ ۱۹۰۰ع ۾ ڄائو هوس. ”ڦرونيوز“ صوبي جو باشندو آهيان. جڏهن ملڪ ۾ گهرو ويڙهه جا شعلو پوکڻ لڳا هئا تڏهن آءٌ سرخ فوج جي حمايت ۾ وڙهيو به هوس ۽ تن ڏينهن مون کي اهو احساس ٿيو ته آءٌ زندگي جنهن ڳالهه لاءِ وقف ڪرڻ ٿو چاهيان، اها وطن جي حفاظت آهي. ۱۹۲۲ع ۾ آءٌ ڪمبوڊا وڌو هرس، جتي جانورن وانگر

ڏينهن رات ڪم ڪم ۾ جڏهن انسان موٽيس ته
 پٺيان ماءُ پيءُ ۽ ڀينر ڀيڻ ڦٽ ٿي چڪا هئا. دنيا
 هڪ منهنجي لاءِ بي معنيٰ ٿي پئجي هئي ۽ آڻ هن
 هيٺي جهان ۾ مٿا اڪيلو رهجي ويو هوس. نه ڪو
 همدرد هو، نه غمخوار... نه ڪو دوست هو، نه ٿي
 ڪو ساٿي! مت مائٽ به ڪو ڪونه هو. حياتي جا
 ڏينهن پورا ڪرڻ خاطر پهرين درز ڪو ڪم ڪندو رهيس
 ۽ پوءِ وري هڪ ڪارخاني ۾ فٽر جو ڪم سکي، اني
 نوڪري ڪرڻ لڳس. انهن ئي ڏينهن ۾ ڪنهن ساٿي
 جي نانگهه محسوس ڪيم ۽ مون شادي به ڪري
 ورتي. منهنجي زال به مون وانگر هن دنيا ۾ مٿا اڪيلي
 هئي ۽ سندس سنڀال هڪ يتيم خاني ۾ ئي هئي. مون
 يتيم عورت جو انتخاب انهي ڪري ڪيو هو، جو
 سمجهيم ٿي ته هو به ڏکيو ٿي هوندي ۽ کيس اڪيليئي
 جي ڏک جو احساس چڱي ۾ هوندو، جنهن ڪري
 هو منهنجي دل جو ۽ آڻ هن جي دل جو خيال رکندس،
 ۽ اسان جي زندگي سهڻي نموني گذري ويندي. مٿان
 وري منهنجو به ڪو مت مائٽ ڪونه هو. ۽ هو به
 ته يتيم هئي. سو اسان ٻنهي منهنجي سڄي محبت هڪٻئي
 لاءِ ئي وقف ڪري ڇڏينداسون ۽ اهڙي ريت خوش
 پيا گذارينداسون. آڻ سچ پچ ڀاڳن وارو هوس، جو
 مون کي اهڙي عورت نصيب ٿي هئي. هو بالآخر
 بهڪندڙ، ڪنڻي ۽ هر حال ۾ خوش رهڻ وارن عورتن

مان هڪ هئي. هو هر وقت مون کي خوش ڪرڻ جي ڪوشش ٻڌي ڪندي هئي ۽ آءٌ به کيس ڪڏهن ڪو ڏک نه رسائيندو هوس. هو سونهن ۽ سويها به نه اڳري ڪانه هئي، پر سندس اخلاق ۽ محبت جي ڪري مون کيس دنيا جي سڀ کان سهڻي عورت ٿي سمجههيو. ”زندگي ۽ جي گاڏي اهڙي ريت ٻڌي هلي. جڏهن مهمني جي شروعات ۾ پگهار ملندو هو ته آءٌ ٻارن جي ڪچهري ۾ شراب به پيئندو هوس، پوءِ رات جو دير سان لڏندو لهندو گهر پهچندو هوس. ٻيا دوست نه ٿورو شراب پيئڻ سان آبهڻجي ويندا هئا ۽ ماڻهپي مان نڪري ويندا هئا، پر آءٌ طاقت ۾ سڀني کان عرس هوس. سو جهڙو نهڙو نشو مون کي ڪجهه نه ڪندو هو ۽ آءٌ سٺيون سبتو گهر پهچي ويندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو هو، جو گهڻي نشي جي ڪري هلي نه سگهندو هوس، ۽ رڳو ايترو هوش هوندو هوم جو جانورن وانگر هٿن ۽ پيرن جي مدد سان هلندو اچي گهر رهندو هوس، پر انهيءَ جي باوجود منهنجي زال ڪڏهن مون سان جهيڙو فساد نه ڪندي هئي، نه ڪو مون کي آڱرو اکر چوندي هئي، نه پنهنجن ڀاڱن کي ٻارن ڏيندي هئي، اٽلو منهنجي اها حالت ڏسي هو ڪلي پوندي هئي ۽ ڪلندي به ڏاڍي خيال سان هئي، ته متان آءٌ سندس ڪلن تي به ڪاوڙجي نه پوان! هو پوءِ مون کي سهارو ڏيئي ڪٽ تائين پهچائيندي،

منهنجا ٻوٽ لاهيندي ۽ پنهنجي نرڙ ۾ مٺي آواز ۾
 هدايت ڪندي هئي ته 'تون پٽ جي ڀر ۾ سمجهڻان'
 مٿان رات جو پٽ تي نه ڪري پوڙ....' هو جهڙن
 آڻ هنڌ تي سمجهڻ لاءِ لڏندو هوس ته سڄي دنيا منهنجي
 اکين اڳيان ڦرڻ لڳندي هئي، پر ان عالم ۾ به آڻ
 پنهنجي زال جي آڱرين جي ڀاري ڇهاڻ کي محسوس
 ڪري سگهندو هوس ۽ هو خبر نه آهي ته ڪيتري
 دهر تائين منهنجي مٿي جي مالش ڪندي رهندي هئي
 ۽ دلفريب ڳالهون پيئي ڪندي هئي. صبح جو هو
 مون کي ڪم تي وڃڻ کان به ڪلاڪ اڳ اٿاري
 ڇڏندي هئي، ۽ جيئن ته کيس خمر هئي ته آڻ جنهن
 رات شراب پيئندو هوس، تنهن جي ٻئي ڏينهن صبح
 جو ناشتو نه ڪندو هوس، سو هو مون کي ڪم تي
 وڃڻ کان اڳ ڪجهه بسڪوٽ يا پنير جو وڏو ٽڪرو،
 ووڊڪا جي گلاس سان گڏ ڏيندي هئي، جن سان شراب
 جو حمار به لهي ويندو هو ۽ طبيعت ۾ چڱسٽي به اچي
 ويندي هئي. جڏهن آڻ ڪم تي روانو ٿيڻ وارو هوندو
 هوس ته هو مون کي دروازي تائين ڇڏڻ ايندي هئي
 ۽ اتي منهنجي ڇاهه ۾ ٻانهون وجهي ڇوڻدي هئي.
 'منهنجي سر جا سائين، اڳتي شراب نه پيئندا ڪڇو!'
 آها سندس آواز جو مٿاڇو ۽ چوڻ جو دلفريب انداز
 مون کي شرمندو ڪري وجهندو هو ۽ آڻ ڏوهارين وانگر
 کٽي ڪنڌ جهڪائيندو هوس. منهنجي ائين ڪرڻ تي

هو ڪڙيون ڪٽي، ٻين تي بهي مون کي پيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي هئي، پر جيئن ته قدر مون کان چوٽري هئي، سو کيس ان ۾ منهنجي مدد جي ضرورت پوندي هئي! آءٌ سندس چيلو ۾ هٿ وجهي، کيس زمين تان مٿي کڻي وٺندو هوس. پوءِ سندس پيار وصول ڪرڻ لاءِ آءٌ پنهنجا سخت ڇپ، سندس من موهندڙ ڳڻن تي کڻي رکندو هوس. کيس پاڪر ۾ پري هڻي ۾ لڪائي ڇڏيندو هوس. سندس آنهيءَ سچيءَ محبت ۽ پيار ۽ سندس معصوم ڀروسي نهٺ هڪ ڏينهن مون کان آغا بدعادت ڇڏائي ورتي. ۽ اها خبر ٻڌي، هو ڪيترو نه خوش ٿي هئي، جن کيس فارون جو خزانو هٿ اچي ويو هو! پر دوست، جي هوءِ مون کي شراب جي نشي ۾ ڏسي روز جهڳڙو ڪري ها ته شايد نهٺ ڪڪ ٿي آءٌ کيس گهر مان ڪڍي ڇڏيان ها، دنيا ۾ جنهن به هنڌ زالور بي وقوف ٿينديون آهن، اتي ائين ئي ٿيندو آهي.“

منهنجو اچنبي دوست سامي پٽڻ لاءِ ماڻ ٿيو ته سوچيم ته واقعي خبرش نصيب ماڻهو آهي، جنهن کي اهڙي ساڳئي زال نصيب ٿي، جي ڪا غلط قسم جي عورت مائيس ها ته ويچارِي جي زندگي زهر ٿي پوي ها. هاڻ هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو هو.... ”ڪجهه وقت کان پوءِ اسان جي لائني پيار جي نشانيءَ طور قدرت اسان کي اولاد جي نعمت سان به نوازندو. پهرين

پٽ ڄاڻو ۽ انهيءَ کان پوءِ به ڏيئرو. ان اسان جي گهر جي آبادي پنج ٿي ويئي هئي، سو آڻ سمورو بگهار آڻي پنهنجي زال جي هٿن ۾ ڏيندو هوس ۽ شراب کي هٿ به نه لڳائيندو هوس. هاڻ سڪڙمن ڪنهن موڪل واري ڏينهن يا ڪنهن خوشيءَ جي موقعي تي بيٺر جا هڪ به گلاس پيئندو هوس، ٻيو به!

”۱۹۲۹ع ۾ مون ڊرائيور ٿيڻ جو خيال ڪيو، جو آڻ لاکيٽي هڪ قسم جي زندگي گذاري ڪن سگهندو آهيان. ڊرائيورِي سڪڻ کان پوءِ آڻ هڪ ٽرڪ تي ڊرائيور ٿي ويس ۽ پنهنجي انهيءَ زندگيءَ ۾ مون کي ڏاڍو لطف اچڻ لڳو، جو مال ڍرڻ لاءِ مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ڏانهن وڃڻو ٿي پيو، جنهنڪري منهنجو اهو احساس ختم ٿي ويو ته ڪو زندگي تلاءُ ۾ بيٺل پاڻيءَ جيان آهي، جنهن ۾ ڪا هلچل نه هوندي آهي. هاڻي ته چڻ زندگي هڪ تيز وهڪري واري درياهه وانگر ٿي پئي هئي. اڄ هيتي، سڀئي هتي، نه پٽ پڙهي وري ڪنهن بڻي پاسي. آڻ ساندھ ڏھ ورهه ڊرائيورِي ڪندو رهيس، جيتوڻيڪ اهو هڪ ڊگهو عرصو آهي، پر آڻ ڀانئان ٿو چڻ وقت کي ٻڪ هئا، جو اڏاڻي ويو. اهو عرصو منهنجي لاءِ هڪ دلغريب خواب جي حيثيت رکي ٿو.“

”انهيءَ مدت ۾ مون ڏينهن رات هڪ ڪري ڪم ڪيو. چڻگي چوڪي رقم ڪمائي وٺندو هوس، جنهن

مان اسان جو گذر ٻين جي پيٽ ۾ ڇڱو پيو ٿيندو هو. ٽيئي ٻارڙا ڏاڍا خوش هئا. جيئن ته سندن ضرورت جي هر شيءِ کين ملي رهي هئي، معنيٰ پيار، ڪپڙا، کڏو وغيره، هو هر فڪر کان آجيا ٿي، اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪري رهيا هئا. وڏو ڇوڪرو ”نتولي“ حسابن ۾ ايترو ته هوشيار ثابت ٿيو، جو هڪ ڀيرو هندس فالو ماسڪو جي اخبارن ۾ ڇپيو. آءٌ سندس قابليت ۽ هوشيارِيءَ جو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيندو هوس. فخر محسوس ڪندو هوس.

”انهن ڏهن سالن ۾ اسان ايتري بچت به ڪري ورتي، جو جنگ کان اڳ ٻن ڪمرن ۽ ورائنڊي وارو گهر ٺاهي ورتو. منهنجي زال ”اربناءُ“ به ٻڪريون به ورتيون. جنهنڪري اسان کي خالص کير به ملڻ لڳو. هاڻ اسان کي ڪنهن شيءِ جي گهرج نه هئي. پلا رهڻ لاءِ گهر، پهرڻ لاءِ لباس ۽ کائڻ لاءِ ان موجود هجي، ته ٻيو ڇا گهرجي. زندگي ڏاڍي آرام ۽ سُڪ سان بسر ٿي رهي هئي. پر اسان گهر جنهن هنڌ ٺهرايو هو، اهو هنڌ سٺو نه هو، دراصل اسان جو گهر هوائي جهازن ٺاهڻ واري ڪارخاني کي ويجهو هو. اها ڳالهه منهنجي دنيا جي تباهيءَ جو سبب ثابت ٿي. ڪاش اسين گهر ڪنهن ٻئي هنڌ ٺهرايون ها ته اڄ آءٌ درٻار نه هجان ها. منهنجي چيلهه عيئن وقت کان ٻيئي ڪانه ٿئي ها!

”جنگ شروع ٿي ته مون کي به گهرائي ورتئون
 ۽ حڪم ڏنائون ته ”گهر وارن کان موڪلائي ٻئي
 ڏينهن اسٽيشن تي پهچ!“ اها خبر ٻڌي اسان جي
 ننڍڙي ڪٽنب ۾ چڻ ڪهرام مچي ويو اڀرنا، انٽولي
 ۽ منهنجهون ٻئي ڏينرون نمڻسڪا ۽ اولسڪا ڏاڍو
 رنيون. انٽولي جيتوڻيڪ سترهن ورهين جو هو ۽ منهنجي
 وڃڻ کان پوءِ گهر جي سار سنڀال جو فرض مٿس ئي
 لاڳو ٿيو، پر هو ٻارن وانگر سڌڪا پرڻندو ۽ روئندو
 رهيو. اڀرنا جي به حالت ڏاڍي غم ٿي ويئي هئي.
 هوءَ سڄي رات منهنجي سيني ۾ منهن لڪائي روئندي
 رهي. آءُ کيس دلآسا ڏيندو رهيس ۽ ٻيڙ وڃان سندس
 اداس چهرو چمڪندو رهيس، پر هن کي آٿت نه آيو.
 ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن اسان جو ننڍڙو ڪٽنب
 اسٽيشن تي پهتو ته اڀرنا جي حالت اهڙي ئي ويئي
 هئي، جو آءُ ڏانهس نھاري به نٿي سگهيس. سڄي رات
 جاڳڻ ۽ رونج جي ڪري سندس اکيون ڳاڙهيون ٿي
 ويون هيون ۽ سڄيل هيون، سندس چپ به سڄيل ٿي
 لڳا ۽ سندس جسم ڪنهي رهيو هو، سندس اکيون مان
 جيتوڻيڪ لڙڪ ڪونءِ ٿي ويا. پر انهن خالي خالي
 اکين ۾ خبر نه آهي ته ڪيترا مستقبل جا غم ۽ ڏک
 هنن کان ئي نظر اچي رهيا هئا. هوءَ بنا ڪجهه ڳالهائڻ
 جي ٻولار ۾ نھاري رهي هئي. سندس اهڙي حالت ڏسي
 منهنجي هٿ ۽ جذبو ٻي لڙڻ لڳا هئا. آخر ته سترهن

ورهن جو ساٿ هو، اسان ٻنهي زندگيءَ جا ڏکيا ڏينهن
گڏ گذاريا هئا، تڪليفون گڏ - مليون هيون، هڪ ٻئي
جا ڏک ورهائي وندي - سا هئاسين، زندگيءَ جون ناليون
ننديون خوشيون گڏ ڏنيون هيونسين، اڄ جنگ جي
ڪري اسان کي ڌار پئي ٿيو ٻيو، ۽ ڪا خبر نه هئي
ته وري ملاقات ٿيندي يا نه. اڀرنا جو غم بجا هو،
پر کيس ڪپندو هو ته هو مون کي مرڪندي الوداع
ڪري ها، مون کي بهادريءَ سان وطن جي حفاظت
ڪرڻ لاءِ چوي ها، منهنجي ڪاميابيءَ جي دعا ڪري
ها، پر هن کي اهڙي ڪا ڳالهه ڪانه ٿي سمجهي! ۽
هاڻ ته مٿس ٻارن جي پيءُ جي جاءِ ڀرڻ جو به فرض
اچي پيو هو پر هو ۽ عين اُن گهڙيءَ هٿ کان ڪم
نه وٺي، ٻارن کي دل شڪستو ڪري رهي هئي! مون
پڪي دل ڪري کيس مخاطب ڪيو ۽ چيم، ’منڙي
اڀرنا، منهنجو پاڻ کي سنڀال، موڪلائڻ کان اڳ مون
سان به چار لفظ ڳالهائي وٺ!‘ پر جواب ۾ هن سڌڪا
ڀريندي چيو، ’اڀرنا، ههڙا هئا پاڻ وري ڪڏهن به
ملي نه سگهنداسين!‘

”جنگ جو تصور موت برابر آهي منهنجا درست!
اڀرنا پڻ جنگ جو اهوئي مطالب ٿي سمجهيو ته جنگ
۾ شريڪ ٿيندڙ هر ماڻهو اجل جو بک ٿيو ٿو وڃي.
سندن حالت ڏسي مون کي مٿس ڪهل ٿي آئي. هو
زندگيءَ ۾ بهر-ون پيرو بهوقوفيءَ جهڙيون ڳالهون

ڪري رهي هئي. پر کيس شايد خبر نه هئي اها جدائي منهنجي لاءِ به ذاتي تڪليف جو باعث هئي ۽ مون کي به پنهنجن ڀارن ۽ محبت ڪندڙ زال کان جدا ٿيندي ڏاڍو ڏک ٿي رهيو هو. پر مون کي لڙڪن جي نه، همت افزائيءَ جي ضرورت هئي. اڀرنا جي لاڳيتن سڏڪن تي مون کي ڪاوڙ اچي ويئي ۽ کڻي کيس ٺلهو ڏيئي پاڻ کان ڌار ڪيم. جيتوڻيڪ مون صرف کيس پاڻ کان پري ٿي ڪرڻ چاهيو، پر طاقتور هجڻ ڪري زور ڪجهه وڌيڪ لڳي ويو ۽ اڀرنا ٿي وڪون پري زمين تي ڪري پئي. پر ڪرڻ شرط هو اٿي، ۽ مون ڏانهن وڌي آئي. مون رڙ ڪري کيس چيو، 'ڇا، تون مون کي ميدان جنگ تي مرڻ کان اک مارڻ تي گهرين؟'

منهنجي ڪاوڙ ڏسي هو ۽ مون کان هڪ وڪ پري بيٺي رهي ۽ سندس اکين ۾ لڙڪن جو سمنڊ اٿلي پيو! هن جي اکين ۾ التجا ڏسي، مون اڳتي وڌي، کڻي کيس پاڪر ۾ ڀريو ۽ زور سان سيني سان لاسم. پوءِ چرڻ وانگر سندس ڇنڻ، ڳڻڻ ۽ اکين کي ڇمڻ لڳس....

ايتري گنتگو کان پوءِ اوچتو منهنجو اجنبِي دوست هڪ دفعو وري خاموش ٿي ويو. ساڻ، کڻڻ دوران سندس نڙيءَ مان عجيب قسم جا آواز اچي رهيا هئا. اندر ۾ آند مانڌ جي ڪري سندس چهرو ڳاڙهو ٿي ويو هو ۽

ماضيء جون آهي پيار ڀريون ماعتون سندس چهره جي رنگ مان نظر اچي رهيون هيون مون سندس اکين ۾ نهارين، پر اتي لڙڪ ڪونه هئا. هو عجيب اداسيءَ جي عالم ۾ سر جهڪايو ويٺو هو، سندس هٿ جيڪي سترن تي هئا هئا سي ڏکي رهيا هئا ۽ سندس پٺ ۾ کاڌي به ڪنهي رهيا هئا شايد هو ماضيءَ جي ڍان ۾ گم ٿي ويو هئا مون کيس آنت ڏيڻ خاطر چيو ۽ ”ماضيءَ جي وساريل ڳالهين کي ياد ڪري پرڻسان ٿيڻ مان ڪهڙو فائدو، منهنجا دوست؟“ پر هن شايد منهنجي ڳالهه ٻڌي ٿي ڪانه. پنهنجو پاڻ سان، ۽ پنهنجي اندر جي آند مانڊ سان جنگ ڪرڻ کان پوءِ هو ڳالهائڻ جهڙو ٿيو ۽ چيائين، ”اڄ مرڻ گهڙيءَ ڏئين پنهنجو پاڻ کي معاف نه ڪري سگهندس، جو مون پنهنجي معصوم، بي گناه زال کي ان آخري ملاقات ۾ ڏڪو ڏنر ۽ وا“

هو هڪ ڀيرو وري خاموش ٿي ويو ۽ ڪافي دير تائين ماٺ ڪيو ويٺو رهيو. هن سگريٽ ٽامي جي ڪوشش ڪئي، پر ڪاغذ جو ڏڪرو صحيح نموني وڌڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيو ۽ تماڪ سندس گروٽن تي وڪري ويو. نيٺ هو هڪ سگريٽ ٽاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، جنهن کي ڏکائي، هڪ ڊگهو ڪش لڳايائين، ۽ گهٽڪڙ جو سلسلو وري شروع ڪيائين.

”مون جڏهن اهرينا کي ڳرائي پائي ورتي، تڏهن

واري واري سان ٻنهي ٻارن کي سيني سان لڳائي
 کڻن موڪلائيم ۽ انٿوليءَ کي ٻاڏت ۽ بهادر ٿيڻ جي
 هدايت ڪيم. هاڻي گادي ٻاڏت فارم نان آهستي آهستي
 هلي رهي هئي، سو آءٌ ٻوڙي وڃي گاڏيءَ ۾ چڙهيس
 ۽ دريءَ مان پنهنجي جگر جي ٽڪرن کي ڏسڻ لڳس.
 هو ٽيئي پنهنجي ماءُ جي اڳيان، هٿ هٿ ۾ وجهي
 بيٺا هئا ۽ هٿ لوڙي مون کي الوداع ڪري رهيا هئا.
 هو سرڪڻ جي پڻ ڪوشش ڪري رهيا هئا. اهرينا پڻي
 هٿ ڇڏي تي هڻو پئي هئي، سندس چپ ۽ چهرو
 اهڙا ئي ويا هئا جڻ سفيد ڪپڙو، جنهن ۾ رت جو
 نانو به نه هو. هو ۽ ٻه ٽي ڇن ڇن ۾ ڪجهه پٽڪي
 رهي هئي. سندس اکيون مون ڏانهن هيون، ۽ جسم
 اهڙي نموني جهڪيل هو، جڻ تيز طوفاني هوا ۾ سڻو
 بيٺل جي ڪوشش ڪري رهي هجي! آءٌ سڄي حداني
 اهرينا کي انهيءَ انداز ۾ ڏسندو رهندس — هٿ ڇڏي
 تي پٽل، سفيد چپ، اڏيس، لڙڪن ڀريل اکيون!
 خواب ۾ به آءٌ کيس ائين ڏسندو آهيان ۽ منهنجي تصور
 ۾ به سندس تصوير جو اهو روپ نظر ايندو آهي.... پر
 مون کيس ڏکو ڇو ڏنو هو؟ آه! پنهنجي اها حرڪت
 اڄ به مون کي ياد ايندي آهي ته دل ڇڻ ويڃي
 ويندي اٿم....

”هڪڙين صوبي ۾ مون کي پنهنجي پونٽ ڏانهن
 اسٽيو وٺو، جتي منهنجي حوالي هڪ لوڊنگ ڪمپي

ويئي ۽ مون کي اکين مورچن تي موڪلي ڇڏيائون. جنگ ۾ ڇا رهيو واپريو، تنهن جو تفصيل آءٌ توهان کي ڪونه ٻڌائيندس. جو اوهين پاڻ ئي جنگ جي ميدان ۾ رهي. سڀڪجهه ڏسي چڪا آهيو. جنگ جي ميدان تي نوجوانن کي گهر وارن طرفان تمام گهڻا خط ملندا آهن، پر توهين انهن جو جواب نه ڏيئي سگهندا آهيو. ڀلا جنگ جي ميدان تي، بم جي ڌماڪن ۽ زخمين جي رڙهن وچان ڪنهن کي ٿي فرصت ملي، جو ويهي خطن جا جواب ڏين؟ ها، جي ٿورو ڪو وقت مليو ٿو وڃي ته خير سڪ جا به اکر لکي گهر وارن کي خير ڏيئي ڇڏي آهي. آءٌ به گهر وارن جي سڃڻي خطن جو ته جواب ڪونه ڏيئي سگهندو هوس، پر ڪڏهن ڪڏهن ايترو ضرور لکي ڇڏيندو هوس ته آءٌ بلڪل خيريت سان آهيان. جنگ ۾ ڀري ڀري حصو وٺي رهيو آهيان. جيتروئيڪ هن وقت اسين پوئتي هٽي رهيا آهيون، ته به، جلد اسين پنهنجي سموري طاقت گڏ ڪري جرمن فوجن تي اهڙو ته زوردار حملا ڪنداسون، جو کين چٽيءَ جو کير باد اچي ويندو؟ پيو ڀلا لکجي به ڇا؟ ڪو ماڻهو ڪٿي ادب به هجي ته به ڇا، هو گولين جي وسڪاري وچان ڪو شاندار خط لکي سگهندو؟ آءٌ وري اهڙن سپاهين مان به نه هوس، جيڪي پنهنجي زال ۽ ٻارن کي روز پيا خط لکندا هئا ۽ ميدان جنگ جو نقشو ڇڏي اهو اطلاع به پيا

کين ڏيندا هئا ته ڪنهن به وقت امين پورا ٿي سگهون ٿا! اهي ڀوڪ دراصل اهو لسڪي گهر وارن جون همدرديون حاصل ڪرڻ چاهيندا هئا، پر انهيءَ حقيقت کي سمجهڻ جي ڪوشش نه ٿي ڪيائون ته سندن مرڻ جو ٻڌي، يا اهڙي ڪنهن امڪان جو ٻڌي سندن ٻارن کي ڪيڏو نه ذهني دڪ رسي رهيو هو! ڇا رڳو جنگ جي ميدان ۾ وڙهندڙ سپاهي تڪليف ۾ هوندا آهن؟ منهنجي خيال ۾ نه پويان رهجي ويل وڌيڪ مصيبت ۾ هوندا آهن، جو کين پنهنجو ملڪ به هلاڻو هوندو آهي. ٻاهرين دنيا کي به اهو ڏسڪارڻو هوندو آهي ته اسان جي قوم همت واري ۽ ارادي جي پڪي آهي ۽ جنگ اسان جي طاقت ۽ اسان جي ارادي کي ڇهيو نه رسائي سگهندي. سو، جي اسين اهڙن ماڻهن کي خط لسڪي، اجاڻن خفقانن ۾ مبتلا ڪري ڇڏينداسون ته ڀلا ملڪ ڪيئن هلندو؟ ڇاهيءَ کي هر حال ۾ خوش رهڻ کپي، کيس انهيءَ ڳالهه تي فخر ڪرڻ گهرجي ته سندس زندگي ملڪ ۽ قوم جي حفاظت لاءِ ڪم اچي رهي آهي. ڀلا گهر وارن کي پريشان ڪرڻ مان ڇا اصل باقي جهڪڻ ڪو سپاهي موت کان ٻڃي ٿو، ميدان جنگ ۾ خوش نٿو رهي سگهي، نه کيس زندو لباس ڏيکي. ڇوڙيون پائي گهر ۾ ويهي رهڻ گهرجي ۽ ٻڪريون ڏهن يا ٻارن کي پرچائڻ جو ڪم شروع ڪرڻ گهرجي. اهڙن ماڻهن جي ميدان جنگ ۾ ڪا

ضرورت ڪانه هوندي آهي.

”آءٌ پهرئين سال دوران ٻه ڀيرا زخمي ٿيس. پر زخم معمولي هئا. پهريون ڀيرو ٻانڀن ۾ گول لڳي هئي ۽ ٻيو ڀيرو ٻه جو ٽڪرو اڏامي اچي ٽنگ ۾ لڳو هو. جرمن فوجين منهنجي ٽرڪ کي چئني پاسن کان گهري ورتو هو. پر منهنجا پاڳ زور هئا. آءٌ سندن گهري سان ان پھري پڇي ويڃن ۾ ڪامياب ٿي وٺو هوس.“

”مئي ۱۹۴۲ع ۾ ’نوروفينڪي‘ جي محاذ تي آءٌ جهاجي پيس. اهو وقت ڏاڍو خراب هو. حالتون اسان جي وس ۾ نه رهيون هيون. جرمن سپاهي ميدان تي حاوي هئا. هو پوري قوت سان حملو ڪري رهيا هئا ۽ اسان جي توپخاني جو بارود ختم ٿي رهيو هو. حالتون اڳيون هيون جو اسان کي انهيءَ هنڌ تان پوئتي هٽڻ جي ڪوشش پئي ڪرڻي پئي جو جرمن سپاهي ٽوپڪندا اسان ڏانهن وڌي رهيا هئا. اسين ٽن طرفن کان گهري ۾ هئاسين ۽ ڪاٻي ۽ سامهين رخ کان اسان تي توپن، مشين گنن ۽ ٽينڪن وڃائي گولن جي آغري سخت هئي. جو اسان جو ڪو سپاهي جيترو نه رهي سگهي هئا! اها صورتحال اسان سڀني جي ذهن ۾ بلڪل واضح هئي ۽ اسين ڪابه قرباني ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار هئاسين.“

”انهري اسڪوڪرف! ڇا تون وڃڻ لاءِ تيار

آهيو؟“ اسان جي ڪمپني ڪمانڊر مون کان سوال پڇيو. هين کي اهو سوال نه پڇڻ ڪپندو هو! ڇا، آءٌ اهڙو بي غمريت ۽ بزدل هوس، جو پنهنجن هموطن سپاهين کي ائين مړندو ڏسان ۽ وقت پوڻ تي پنهنجي جان جي فڪر ڪريان!

”مون جوش وڇان کيس جواب ڏنو.... آءٌ اڳتي ويندس!“

”هن چيو ته ’شباباس، هٿ ڪر ۽ جلدي وڃ!‘“

”مون پنهنجي ٽرڪ ڇالو ڪئي. زندگي ۾ اڳ ڪڏهن مون اهڙي رفتار سان ٽرڪ نه هلائي هئي! صورت حال اهڙي هئي، جو مون کي نهايت تيز رفتاريءَ ۾ انتهائي خبرداريءَ سان گاڏي هلائي هئي، جو منجهس ڪي پٽاڻا يا گوگڙو نه ٻر ٻر ۽ گولا بارود لڏيل هو. آهو مون کي پنهنجن ساٿين تائين به پهچائڻو هو. سندن زندگيءَ ۽ موت جو گهڻو دارومدار منهنجي پڇڻ يا نه پڇڻ تي هو. روڊ جي ٻنهي ڪنارن تي دشمن جا گولا ڪري رهيا هئا ۽ آءٌ هر خطري کان بي نماز ئي اڳتي وڌي رهيو هوس. چار ميل روڊ تي هلڻ کان پوءِ مون کي رستو ڇڏي مائريءَ طرف مڙڻو هو، جو انهيءَ طرف اسان جو نوبختانو هو. آءٌ ڪاميابيءَ سان منزل کي ويجهو اچي پهتس، ته اهو ڏسي وائڙو ٿي ويس ته اسان جا سپاهي پنهنجا مورچا ڇڏي پوئتي اچي رهيا هئا ۽ چئني طرفن کان مٿن بم ۽ گولن جو

وڪارو ٿي رهيو هو. اها صورت حال منهنجي لاءِ پريشانِي جو سبب ٿي پئي. ڀلا، هاڻي آءٌ ڇا ٿي ڪري سگهيس! واپسيءَ جي رستي تي به سلامتي نه هئي ۽ اڳيان وڌڻ به ناممڪن هو. اڃا آءٌ انهيءَ ٻڌڻيءَ ۾ دوس ٽه ڪا شيءَ منهنجي مٿي ۾ اچي لڳي ۽ آءٌ بهوش ٿي ويس. بهوشيءَ جو عرصو ڪيترو هو، ۽ آءٌ جيئرو ڪيئن بچي ويس، تنهن جي مون کي ڪا خبر نه آهي. پر جڏهن منهنجون اکيون کليون، ۽ ڪجهه دوش آيو، ته منهنجو مٿو سور کان ڦاٽي رهيو هو. جيسر تمام گهڻو گرم هو ۽ هر عضوو ڪڪر ٿڌو ٿي! منهنجي کاٻيءَ ٻانهن کي ڇڻ ڪير وڌي، لوڻ مرچ پُرڪي رهيو هو. اٺن جي ڪوشش ڪيم، پر ناڪام ٿيس. نيٺ ڪافي دير کان پوءِ ۽ وري وري ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ اٿي بيٺس، پر پوءِ به مون کي اها خبر نه پئجي سگهي هئي ته آءٌ ڪٿي هوس ۽ منهنجي بهوشيءَ واري وقت ۾ ڇا ڇا ٿي چڪو هو. بهان ۾ مون کي ڏاڍي تڪليف ٿي رهي هئي، پر وري زمين تي ليٽڻ جي خيال کان ٿي ڪنڀو ٿي ويس، جو مون کي پڪ هئي ته ليٽڻ کانپوءِ وري ڪڏهن به اٿي نه سگهندس. بهرحال آءٌ انهيءَ هنڌ تي بيٺو رهيس ۽ پنهنجي همت کي جاڳائي سور کي پيئڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس، جڏهن حالت ڪجهه ٺيڪ ٿيم، تڏهن پنهنجي چوڌاري ٺهاريو: حالتون وڌيڪ خراب نظر آيون. مون واري ٿرڪ تباهه

ٿي چڪي هئي ۽ بارود جا ڪوڪا روڊ تي وڪريا پيا
 هئا. ۽ لڙائيءَ جو محاذ اڳتي سُرِي چڪو هو ۽ آءُ
 پوئتي رهجي ويو هوس ۽ ائين آءُ هاڻي دشمن جي
 دلائي ۾ اچي ويو هوس! توهان کي اهو پڻ ٻڌايان
 ته پاڻ کي دشمن جي علائقي ۾ موجود ڏسي منهنجون
 وادون بتال ٿي ويون. موت انسان کي هڪ دفعو اچڻو
 آهي، اهو ايڏا هڪ ئي دفعي برداشت ڪري سگهجي
 ٿو، پر نازي جرمنيءَ وارا جنگي قيدين مان جهڪو
 ساوڪ ڪندا آهن، تنهن جو احوال ٻڌي ٿي ماڻهوءَ
 جا روزه ڪانڊارجيو ٿي ويا. هو بار بار ماريوندا ۽
 جيئاريندا آهن، ۽ سندن ايڏائن جو احساس انهيءَ ماڻهوءَ
 کي ٿي سگهي ٿو، جهڪو پاڻ سندن قيد ۾ رهي آيو
 هجي. ۽ هاڻ آءُ جرمنيءَ جو قيدي هوس! اهو معلوم
 ڪري ته آءُ قيدي هوس، ائيني زمين تي لپٽي پيس،
 جو هاڻ مون کي وري اٿڻ جو ڪو چاهه دل ۾ نه
 هو. اڃا پل ساعت مس لنگهي هئي، جو چار جرمن
 ٽينڪ، تيز رفتاريءَ سان منهنجي ڀر مان لنگهي ويا.
 انهن کان پوءِ وري توبون لنگهيون ۽ تهاڻ پوءِ پهتي
 فوج، فوجي گهڻا ڪونه هئا، هڪ ڪمپني جي لڳ ڀڳ
 هئا. هنن مون کي ڪونه ڏٺو هو ۽ ڊوڙندا انهيءَ
 طرف وڃي رهيا هئا جتان آءُ آيو هوس. سندن وڃڻ
 کان پوءِ مون پنهنجو منهن زمين ۾ هڻي لڪائي ڇڏيو.
 مون کي پنهنجي زخمي ٿيڻ جي ڪا پرواهه نه هئي.

پر جرمن سپاهين جو اڳيان وڌڻ ۽ مون کي بي موت ماري رهيو هو. ڪجهه دير کان پوءِ منهن ورائي وري جائزو ورتو ته پاڻ کان ڪي سو وال پري ڇهن جرمن سپاهين کي ڏٺو، جن جي هٿن ۾ هٿڪيون مشين گنون هيون، هو خاموشيءَ ۾ تيز رفتاريءَ سان مون ڏانهن اچي رهيا هئا. موت کي پنهنجي ايترو ويجهو ڏسي ۽ آڻ اٿي وينس ۽ پوءِ اطمينان سان چينو ٿاڻي بيهي رهيس، جو مون سيني تي گولي جهلي مرڻ تي چاهيو هڪ جرمن مون کان چند وڪون پري بيهي رهيو ۽ مشين گن ڪاهي تي رکي منهنجو نشان چٽڻ لڳو.

”سچ پچو ته انهيءَ وقت مون پنهنجي ليکي اها عجيب ڳالهه نوٽ ڪئي هئي ته مون کي ڪو ڊپ ڊاءُ نه پئي محسوس ٿيو، نه ڪنهن قسم جو افسوس هوم، نه ڪو ڏک، بس اهوئي خيال منهنجي ذهن ۾ هو ته آڻ وطن خاطر پنهنجي جان قربان ڪري رهيو آهيان. آڻ جرمن سپاهيءَ جي اکين ۾ اڪيون وجهي نهاري رهيو هوس ته ڪڏهن ٿو گولي هلائي. اهو سپاهي نوجوان هو، نازڪ به لڳو ٿي پر سندس چهر تي جي تاثر ٻڙهڻ سان معلوم ٿيو ٿي ته هن به سچي دنيا تي حڪومت ڪرڻ جو خواب ڏٺو هو ۽ پنهنجي رستي ۾ ايندڙ هر رڪاوٽ کي ختم ڪرڻ جو عزم ڪيو هو. مون کي پڪ هئي ته هو مون تي گولي هلائڻ وقت اهو بالڪل نه سوچيندو ته هي ڪنهن معصوم

جو پيءُ هوندو، هن جا به ڪي ماءُ پيءُ هوندا. اهڙيون ڳالههون ته جنگ جي ميدان ۾ سوچڻ گناه آهن، ڇو جو جيڪو جنگ جي اڳرائي ڪندو آهي، تنهن جي ذهن ۾ اهڙي ڪا ڳالهه نه هوندي آهي ته ڪو جنگ سان ٻار ڀتيم ٿا ٿين، عورتون بيواهه ٿيون ٿين، ماڻهن جا جگر ٽڪرا ٽڪرا ٿا ٿين، ۽ جنهن جي خلاف اڳرائي ٿئي ٿي تنهن کي وري ملڪ جي بچاءَ خاطر دشمن سان ڪا رعايت نه ڪرڻ کپي، جو ڪنهن ٻار جو ڀتيم ٿيڻ يا عورت جو بيواهه ٿيڻ وطن جي مقدس سرزمين کان وڌيڪ اهم نه هوندو آهي! جرمنيءَ اڳرائي ڪئي هئي، انهن کي وجهه هٿ آيو هو، سو هو ڪيئن مون کي ڏند چڏين ها؟ جي مون کي وجهه ملي ها ته آڏو به شايد کين بخش نه ڪريان ها. پر ان نوجوان گولي نه هلائي ڇو جو سائس گڏ جيڪي ٻيا سپاهي هئا تن مان ڪو شايد نٿو آهيو ۽ تنهن رڙ ڪري کيس ڪجهه ڇڏيو. ٽڪي کيس پري ڪيائين، ۽ پوءِ منهنجي سامهون بههي پنهنجي ٻوليءَ ۾ خبر نه آهي ته ڇا چوندو رهيو. ڳالهائڻ دوران هو منهنجي زخمي ٻانهن ڏانهن به ٺهاري نٿو رهيو. ۽ اولهه طرف اشارو ڪري ڪجهه چيائين. مون سمجهيو ته هو مون کي اولهه طرف وڃڻ جو چئي رهيو آهي.

”اهو نوجوان جنهن مون کي مارڻ ٿي چاهيو، سو

منهنجن نون آرمي ٻوٽن ڏي لالچي نظرن سان ڏسي رهيو هو. سندن آفيسر جي کٽنگرو ختم ٿي، ته هن مون کي ٻوٽ لافن جو اشارو ڪيو. مون ٻوٽ لاهي ڪيس ڏنا، ۽ جو راب پيش ڪيس پيش ڪيم، جنهن تي سندس ساٿي تهڪ هڻي ڪلع لڳا. هن ڪاوڙجي وري مشين گن ڪئي. مون تي سڏي ڪئي، پر سندس آفيسر ڪيس ڌڪو ڏيئي اڳتي هلي لاء چيو. هو روڊ ٽائين پهتا، تنهن وچ ۾ هن نوجوان تي چار گهمرا مڙي. مون ڏانهن نهارو، جڏهن ڪيس مون سان ڪا ذاتي دشمني هئي يا ڪو مون سندس ٻوٽ ڦريا هئا.

”انهن جي وچ کان پوءِ آءٌ به روڊ تي هلي لڳس. ڪمزوريءَ جي ڪري نڪو نشي هلي سگهيس. سو مڙيئي منو ميل في ۽ بلاڪ جي رفتار سان اڳتي وڌي رهيو هوس ۽ نڪ جي سڌ ۾ نتي هلي سگهيس جو پنهنجي ٿڙ-ٿڙ پورن کي پنهنجي وس نتي رکي سگهيس. سڌ پند تي مون کي پنهنجي بئالين جا ڪجهه سپاهي ڏسڻ ۾ آيا جهڪي ڏع جرمين سپاهين جي نظرداريءَ ۾ اڳيان وڃي رهيا هئا. جرمين سپاهيءَ مون کي تحفي بنا ڪجهه چوڻ جي رائفيل جو ڪنڊاڪ منهنجي مٿي ۾ وهائي ڪڍيو. جي آءٌ ان ڌڪ لڳڻ سان ڪري پوان ها ته جرمين سپاهين کي هڪ شغل هٿ اچي وڃي ها ۽ هو مون کي وري وري ڪنڊاڪ ڏيڻ ها. پر منهنجي ساٿين ڪيرڻ کان اڳ مون کي

منڀالي ورتو ۽ پنهنجي وچ ۾ ڪري ورتائون. هو مون کي ٻانهن کان پڪڙيو ساڳئي نموني اڳتي وڌندا رهيا ۽ منجهائن هڪ مون کي ڇڏيو، "خدا جي واسطي هٿ ڪر، پنهنجي ٽنگن تي ڪنٽرول ڪر ۽ هلڻ جي ڪوشش ڪر! جيسون تائين بدن ۾ ٿوري به طاقت اٿي، هلندو ره. نه ته هي ظالم توکي پورو ڪري ڇڏيندا! جيتوڻيڪ آڏ ۾ ٻنهي ڪمزور ٿي چڪو هوس، پر نهن هوندي به هلندو رهيس. جڏهن سچ پنهنجو سفر پورو ڪري اولهه ۾ غائب ٿي ويو ته امان جي ڏکرائي ڪندڙن جي تعداد ۾ اضافو ڪيو ويو. ويهه ٻيا سپاهي جن وٽ هڪڙيون مشين گون ۽ اٺين گنون هيون، تن کي پهرين سپاهين سان شامل ڪيو ويو. انهن مڙهي گڏجي اسان کي تڪو هٽائڻ شروع ڪيو. جيڪي زخمي ٿيڪا نه ٿي هلي سگهيا تن کي ٻين کان ڌار ڪري، هڪ صف ۾ بيهارڻي، گولن سان ختم ڪري ڇڏيائون. ٻن بيوقوفن بنا سوچڻ سمجهڻ جي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي، پر کين شايد اها خبر نه هئي ته چانڊوڪيءَ رات ۾ انسان هڪ ميل کان ڏهن ۽ ٻيو ايندو آهي، مٿان وري ميدان به سڌو سنئون هو، جرمن سپاهين جلد ئي کين پڪڙي ورتو پسر ايتري مهرباني ڪيائون جو کين عذاب ڪونه ڏنائون، رڳو گولون هڻي کين ماري ڇڏيائون. اڌ رات مهل اسان جو "قافو" هڪ ٻوٽي ۾ پهتو، جيڪو بمباريءَ ڪري ذري گهٽ

سڄو تيار ٿي چڪو هو. پر هڪ چرچ جي عمارت ان
 ۾ صحيح سلامت هئي ۽ جرمن فوجين اسان کي انهي
 عمارت ۾ ڏکي پاهران بند ڪري ڇڏيو. ايترو به
 شڪر جو ڪجهه دير سان ڪڍڻ لاءِ ته ماڻهو نه ته هوند
 هلندي هلندي، ڪٿي ڪري مرون ها. انهيءَ چرچ ۾
 اسان کي باقي رات جو رهيل حصو گذارڻو هو. ۽
 اگهاڙي فرش تي سمهڻو هو. هيٺ نه ته گاهه هو ۽
 نه ئي وري ڪنهن وٽ اوور ڪوٽ هو، جو زمين تي
 وڇاڻجي ها. ڦهلين جو وڏو حصو ته عام فوجين جو هو،
 پر هونئن به جيئن ته هيٺي پنهنجا ڪوٽ لاهي ڇڏيا
 هئا انهيءَ ڪري سندن عهدي متعلق ڪا خبر نه ٿي
 پئي سگهي. جڏهن اسان کي چرچ ۾ ڏکيو رهڻو هو
 ته اسان سوچيو هو ته ڪجهه دير آرام ڪري سگهنداسون،
 پر قدرت کي شايد اهو منظور ڪونه هو. سڄي رات
 زوردار مينهن وسندو رهيو، ۽ جيئن ته چرچ جي ڇت
 جو هڪ پاسو بمباريءَ سبب ڪري ڇڪو هو ۽ باقي
 حصو بهن جي ذرن ۽ گولين لڳل ڪري ڀرڻ ٿيو رهيو
 هو. مينهن جو پئي سڄي جو سڄو اندر اچي رهيو هو،
 ۽ سمهڻ نه پري رهيو، اسان کي ويهڻ لاءِ به ڪا
 سڪل جاءِ نه ملي سگهي ۽ اسان سڄي رات سوڙهه
 سڪوڙهه ۾، هڪ ڪنڊ ۾ جهڳٽو ٿيا پيا رهياسون.
 ”رات جا به بهر لنگهي چڪا هئا، مينهن وسي
 رهيو هو ۽ چرچ ۾ بلڪل خاموشي هئي، نڊ سنهڄي

اکين مان غائب هئي ۽ آڻ جنگ متعلق ۽ پنهنجن زخمن متعلق سوچي رهيو هوس، ته اوچتو مون محسوس ڪيو ته منهنجي ڀر ۾ ويٺل هڪ سپاهي روئي رهيو آهي. آڻ ڏاڍو حيران ٿيس ته جنگ جي ميدان ۾ ڪو سپاهي ڳوڙها ڪيئن ٿو ڳڙي سگهي، پر پڇا ڪرڻ تي خبر پئي ته معاملو اهو نه هو، جيڪو آڻ سوچي رهيو هوس. هن سپاهيءَ کي دراصل جهنگ وڃڻ جي حاجت محسوس ٿي رهي هئي ۽ هاڻ معاملو سندس برداشت کان ٽپي چڪو هو. جيئن ته ائين قيد هئاسون ۽ ٻاهر نڪرڻ جو سوال ئي نٿي پيدا ٿيو، تنهنڪري جنهن به قيديءَ کي ضرورت محسوس ٿي، انهيءَ چرچ جي عمارت جي هڪ ڪنڊ ۾ پنهنجي پيمت جو بار هٽڪو ڪري ٿي ورتو سو مون به پنهنجي ڄاڻيءَ کي اهائي صلاح ڏني ته روئڻ مان ڪي ڪن ورنڊو ۽ شرم حيا جي مسئلي کي ٽڙي هو پنهنجي حاجت پوري ڪري وٺي. پر اهو ٻڌي آڻ اچر ۾ پئجي ويس ته اهو سپاهي عيسائي هو ۽ چرچ سندس خدا جو گهر، تنهن کي ڪيئن پايڊ ڪري!! مون کيس سمجهائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر هڪراه ڀڪو مذهبي ماڻهو هو ۽ صفا نابري واري بيٺو. آڻ ماڻ ٿي ويس ۽ هن سپاهيءَ مجبور ٿي زور زور سان دروازو کڙڪائڻ شروع ڪيو، ۽ ٻيهي جرمن فوجين کي ڳارڻون ڏيڻ لڳو، جنهن تي چوڪيدارن دروازو کوليو ۽ مٿس مشين گن سان فائر

ڪري ڏنائون، جنهن ڪري هو پاڻ ۽ ٻيا ئي ڇڏا به مري ويا. اسان چئني سڀاهين جي لاشن کي هڪ ڪمڊ ۾ لڳائي ڇڏيو، ۽ ڪوتريءَ ڏهر ٽائين ماٺ ڪيو ويٺا رهياسين. ڪجهه ڏهر کان پوءِ جڏهن موت جي سورھ اسان جي دماغن مان نڪتي، تڏهن وري سڀاهين ڳالهائڻ شروع ڪيو، هڪٻئي کان نالو ۽ ائڊريسون ۽ گرفتار ٿيڻ وارا واقعا پڇڻ لڳا. هر قيدي پنهنجي ڪمپنيءَ جي سڀهيءَ کي ٻئي تلاش ڪيو ۽ کيس پنهنجي ويجهو اچڻ لاءِ ٻئي چيائين. ٿوريءَ ڏهر ۾ سڀ قيدي ٻن ٻن، ٽن ٽن جي ٽولين ۾ ورهائجي ويا. آڏو جتي ويٺو هوس اتي به، ٻه قيدي پاڻ ۾ ڳالهائي رهيا هئا. انهن مان هڪ ٻئي کي پڇي رهيو هو، ”پلاٽون ڪمانڊر ڪامريڊا جي صبح جو هو اسان کي ٻاهر ڪڍي قطارن ۾ بيھاري، اهو پڇڻ ته اوهان مان آفيسر ڪهڙا، ڪميونسٽ ۽ يهودي ڪهڙا آهن، ته اوهان کي ڇڄ کان ڪم وٺڻو پوندو. ڪوڙ ڳالهائڻ يا ماٺ ڪري بيٺو اوهان کي نه ٿي هڪڻدو، ڇو جو مون کي خبر آهي ته اوهين آفيسر به آهيو ۽ ڪمز ڪميونسٽ پڻ. جي هنن مون کان پڇيو ته ڇا ته جهٽ اوهان ڏانهن اشارو ڪري ڇڏيندس. ڀلا آڏو ڇو ڪنهن ٻئي کي لڪائڻ خاطر عذاب برداشت ڪرڻا؟ اوهان مون کي به ته هميشه ڀارتي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چوندا رهيا آهيو، اڄ اوهان کي ڪميونسٽ

هجين جو مزدو چڪڙو هوندو؟
 ”اها ڳالهه، ٻڌي ٻئي ٻڌي ڦيرڻ وڙاهيو، ’ڪرزنوف،
 تو مان وفا جي اميد مون کي ڪڏهن به ڪانه هئي،
 پارٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ کان انڪار جو ضرور ڪو سبب
 هوندو آهي ۽ انهيءَ مان آءٌ سمجهندو هوس ته تون
 ڪڏهن وفادار نه ثابت ٿيندين، پر مون کي اها خبر
 نه هئي ته ڪو تون ملڪ ۽ قوم جو غدار پڻ آهين!
 تو پارٽيءَ ۾ نه شامل ٿيڻ لاءِ اهو بهانو ٿي پيش ڪيو
 ته تون ان پڙهيل آهين، جڏهن ته تون پڙهڻ ۽ لکڻ
 چئين ٿو!“

”پهرئين ماڻهو ڇيو، ’ٺيڪ آهي آءٌ پڙهيل ڳڙهيل
 آهيان، پوءِ تون مون کي ڇا ڪندين؟“

”ڪجهه دير تئين بيٺي ماڻ ڪيو ويٺا رهيا، پوءِ
 پلاٽون ڪمانڊر ڇيو، ’ڪارمڊ ڪرزنوف‘ مهرباني
 ڪري مون کي دشمن جي گولين ۽ وڇڻ کان بچائڻ!
 ”پوءِ ماڻهو کلڻ لڳو ۽ ٿوڪ واري انداز ۾ چوڻ
 لڳو، ’تنهنجا ڪارمڊ تمام گهڻو هوڻتي رهجي ويا آهن
 ۽ پنهنجي حياتي بچائڻ لاءِ ڀيا جدوجهد ڪن! آءٌ
 ڪارمڊ نه آهيان، ٻڌه! گهڻي ڳالهائڻ ۽ مشقون ڪرڻ
 جي به ڪا ضرورت نه آهي. بس رڳو هي ڀڄڻ هجي،
 آءٌ ٻڪرم تنهنجو راز پٿرو ڪري ڇڏيندس.“
 ”ايتريءَ گشتگو ڪرڻ کان پوءِ پلاٽون ڪمانڊر
 به وڌيڪ ڪرڻ ڪڇيو، پر مون جو هن ڪميٽي انسان

ڪرزنوف جي گفتگو ٻڌي هئي، سو منهنجو سچو جسم ڪاوڙ سان ڏکي رهيو هو، مون کي عجب ٿيو ته اسان جي صنفن ۾ اهڙا ذليل غدار انسان موجود هئا، ۽ پڪو پڪو ڪيم ته هن نانگ کي ڏنگن کان اکڻ، چرچ ۾ ئي پورو ڪري ڇڏيندس. جڏهن چٽو صبح ٿيو ۽ سچ جا ڪرڻا چرچ ۾ گهڙي آيا، تڏهن مون ڏٺو ته منهنجي ڀرسان هڪ ٿلهو ماڻهو پنهنجا هٿ مٿي هيٺ ڏيو، پٺ ڀر ستو پيو هو، ۽ سندس ڀرسان هڪ نوجوان جنهن کي رڳو قميص پائڻ هئي مونن ۾ منهن هنيو ويٺو هو. سندس چهرو سفيد ٿي ويو هو ۽ يقيناً جرمن سپاهين جي ڪمپوزسٽ دشمنيءَ متعلق سوچي رهيو هو. مون سوچيو ته هي نوجوان، ان ٿلهي متاري گيندي جهڙي غدار جو مقابلو ٻنهي نه ڪري سگهندو ۽ مون کي اڪيلي سر اهو ڪم ڪرڻو پوندو.

”مون نوجوان جي ٻانه، لوڏي کانئس پڇيو، ڇا پلانون ڪمانڊر آهين؟ هن زبان سان جواب نه ڏنو پر ڪنڊ لوڏي هاڪار ڪيائين. تڏهن وري کانئس پڇيم، ڇا هي غدار توکي دشمن جي حوالي ٿيو ڪرڻ چاهي؟“ هن وري هاڪار ڪئي. تڏهن مون وري کيس پڇيو، ڇڏو پلا، ته تون ذليل جون ٽنگون قابو ڪري جهل. متان اسان کان ڇڏائي نه وڃي. ۽ پوءِ پاڻ تب ڏيئي سندس چيني تي چڙهي ويٺس ۽ پنهنجي

(۵۴)

جسم جي پوريءَ طاقت سان ان کي گهٽو ڏيڻ لڳيس. غار ڪرزنوف کي رڙين ڪرڻ جو به وجهه نه ملي سگهيو ۽ هو پنجن ستن اندر ختم ٿي ويو، سندس زبان وات مان ٻاهر نڪري آئي هئي. اڪيون به ڊوڏن مان ٻاهر نڪري آيون هيون. سندس اکين مان حيرت ٻڪي رهي هئي، ڇڻ هو مون کان ڇڏيو هجي ته تنهنجي مون سان ڪهڙي دشمني هئي! مون سندس منهن تي ٽڪيو ۽ دل ٿي دل ۾ خوش ٿيس ته سرزمين روس خلاف غداري ڪندڙ هڪ ڪميٽو انسان پنهنجي ذليل مقصد جي حصول کان اڳ ئي جهنم داخل ٿي چڪو هو ۽ سندس موت منهنجي هٿان ٿيو هو. آهو منهنجي زندگيءَ جو پهريون موقعو هو جو مون ڪنهن انسان کي ماريو هو، ۽ ماڻهو به ڪير؟ پنهنجو ئي ساڻي! ڪو غير ها دشمن نه! پر ڇا هو اسان جو ساڻي هو؟ نه، هو ته جرمن فوجين کان به وڏو دشمن هو، اهڙو ڏانگ جنهن کي اسين پاڻ سانڍندا رهيا هئاسين. مون کي ان قتل ڪرڻ تي ڪو ڏک نه ٿيو، اٽلو خوشي ٿيم ته هڪ غدار کي سندس انجام تائين پهچايو اٿم. ڪرزنوف کي ماري مون پلاٽون ڪمانڊر کي چيو، 'اڄ ته پيءُ ڪنهن ڪنڊ ۾ هليون، هن بي غيرت ڀرسان ويهڻ به نه گهرجي!'

"صبح جو جيئن ڪرزنوف چيو هو تيئن ئي ٿيو. اسان کي چرچ سان ٻاهر ڪڍي قطارن ۾ بيهاريو ويو.

اسان جي سامهون جرمن سپاهي مشين گنن ڪنڻو بيٺا هئا. ڪجهه دير کان پوءِ ٻه نازي آفيسر آيا. اسان مان خطرناڪ قهدين متعلق پڇا ڳاڇا ڪرڻ لڳا، انهن اسان کان ڪميونسٽ ۽ يهودي قهدين متعلق پڇيو، پر اسان کين ڪو جواب نه ڏنو. پر اسان مان سڀ قيدي گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا. جڏهن اسان کين ڪو جواب نه ڏنو تڏهن هنن پنهنجي مرضي سان ٻه سئو قهدين مان چار ساڻهو ڪڍيا جن مان هڪ يهودي هو ۽ ٽي ڪميونسٽ. اهي ٽي رومي دراصل انهيءَ شڪ جي بنياد تي ڪڍيا ويا هئا، جو هو پنهنجن ڪارن گهٽپنڊار وارن ڪري يهودي لڳي رهيا هئا. نازي آفيسرن کائڻ پڇيو به سهي ته ڇا اوهين يهودي آهيو؟ هنن رڙيون ڪري کين ٻڌايو ته هو يهودي هئا، پر نازي آفيسر سندن رڙين تي ڪو ڌيان نه ڏنو. پنهنجن بندوڇين کي حڪم ڏنائين ته چئني قهدين کي شوٽ ڪيو وڃي. پوءِ انهن چئني لاشن کي اڻيئي کليل آسمان هيٺ ڇڏي، اسان کي اکين وٽن جو حڪم ڏنو ويو. پلائون ڪمانڊر، جنهن جي جان بچائڻ خاطر مون ڪرزنوف کي مارڻو هو، سو 'پوزنان' نائين مون سان گڏ هلندو رهيو. رستي ۾ هو ٻل ٻل منهنجي مهرباني مڃي رهيو هو. منهنجي هٿ کي گرم جوشيءَ سان دٻائي پنهنجي احسانمنديءَ جو اظهار ڪري رهيو هو. پر مون کيس چئي ڇڏيو ته مون ڪو شڪس احسان

ڪوٺو ڪيو هو، اهو منهنجو فرض هو جيڪو مون پورو ڪيو هو. پوزنان پوڄي، اسين هڪٻئي کان ڌار ٿي وياسين.

”دشمن جي قيد ۾ رهڻ ڪير پسند ڪندو آهي؟ مون به پڄي وڃڻ ٿي چاهيو، پر گڏوگڏ اڀرائي کان ڪم نٿي وٺڻ چاهيم. آءٌ انتظار ۾ هوس ته ڪڏهن ٿو مناسب وجهه ملهه! پوزنان نائين اهڙو ڪو موقعو نه ملي سگهيو، پر پوزنان ڪيسپ ۾ اهڙي صورتحال پيدا ٿي هئي، جو آءٌ پنهنجي ويچارن تي عمل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس. دراصل پوزنان پوڄي نائين اسان جا ڪيترا ساٿي پوڄي ۽ القون وڃي لاڏاڻو ڪري ويا. جرمن سپاهين رحم کان هڪم وٺندي، اسان کي ڀرپاسي واري جهنگ ۾ پنهنجن ساٿين جي جنازن کي دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي. مثال سپاهين کي دفنائڻ لاءِ قبرن کولڻ جو ڪم اسان کي پاڻ ڪرڻو هو، سو جرمن سپاهي پنهنجن ٽن ساٿين کي اسان جي نگرانيءَ لاءِ ڇڏي پاڻ ٿورو ڀرپور ڪچهريءَ ۾ لڳي ويا. مون قبر کوٽيندي جائزو ورتو ته ڏٺم ته اسان جا ٻه محافظ بي خبر ڪجهه کانئس رهيا هئا، ۽ ٽيون ڪجهه ڀرپاسي ۾ جهوٽا کانئس رهيو هو، اهو ڏسي مون ٻياچو ڪئي هڪ طرف رکيو ۽ ڀر واري رڻ ڀرپاسي لڪي ويس. جڏهن ڏٺم ته هنن مون کي لڪندي نه ڏٺو آهي، تڏهن اوڀر طرف مٽاڙ ڪري وٺي ڀڳيس.

منهنجي ڀڄڻ جي خبر کين دهر سان پيئي. آءٌ ڪمزور هجڻ جي باوجود پنهنجي پوريءَ قوت سان ڀڄندو رهيس ۽ هڪ ڏينهن ۾ انهن ميل پري نڪري ويس. پر منهنجي هر ڪوشش بيڪار ثابت ٿي. چوٿين ڏينهن هنن مون کي جوڌار جي فصل مان پڪڙي ورتو. دراصل ٽيو ائين، جو چوٿين ڏينهن آءٌ جهنگ لتاڙي کلي ميدان ۾ پهچي ويو هيس. پر ميدان ۾ ڏينهن ڏٺي جو سفر ڪرڻ بنهه بيوقوفي ثابت ٿئي ها. سو اهو سوچي ته هينئر ته جوڌار جي ٻوڪ ۾ لڪي ٿو وڃان، رات جو سفر ڪندس، سو اچي جوڌار جي فصل ۾ پئي ۽ جو گهاٽو جهڳٽو ڳولي، اتي فصل ۾ ڪو هاري موجود ڪونه هو، سو وات لاه ٽمر گڏ ڪرڻ جي بهاني جوڌار جا سنگ پٽي پنهنجي ڪوٽ جي ڪيسي ۾ وجهي رهيو هوس ته اوچتو ڪتن جي ڀونڪڻ ۽ موٽر سائيڪل جو آواز ٻڌم. ڀڄڻ جي ڪا راه ڪانه هئي، ڇو جو ڪتا هر حال ۾ مون کي پهچي وڃن ها، سو آءٌ پنهنجو جهرو هٿن سان لڪائي، منهن ڀر لپتي بهس ته جيئن ڪتا منهن جو ماس نه پئي وڃن. ڪتا هڪ منٽ ۾ جوڌار ۾ پهچي ويا ۽ مون کي ڳولي لڏائون ۽ سڪنڊن ۾ منهنجا ڪپڙا لهڙون لهڙون ڪري ڇڏيائون. صورتحال اها هئي، جو آءٌ صفا اگهاڙو ٿي چڪو هوس ۽ هاڻ ڪتن مون کي فصل ۾ گهاٽو شروع ڪيو هو. پر خبر نه ڇو اڃا ڏينهن هنن منهنجو گوشت کائڻ جي

ڪوشش نه ڪئي هئي. ايتري ۾ موٽر سائيڪلن تي
 ايندڙ ٻئي جرمن سوامي به پهچي ويا، جن پهرين ته پاڻ
 مون کي ڏاڍي مار ڏني ۽ پوءِ ڪتن کي اشارو ڪيائون
 جن حڪم ملڻ تي منهنجي جسم تان ٻوٽيون پتي
 ورتيون. منهنجو سڄو جسم رتو رت ٿي ويو هو. ||
 ڪتن جي چڪچڪ ڪري آڻ ٻيهوش ٿي ويس. هو پوءِ
 مون کي خبر نه آهي ڪهڙي نموني واپس پوزنيان
 ڪيمپ کڻي آيا، آڻ سڄي وات اڌ مٿل || ٻيهوش رهيس
 || ڪيمپ ۾ پهچڻ کان پوءِ به هڪ مهيني تائين اتي
 ٻيهڻ جي قابل نه ٿي سگهيس. هنن مون کي اڪيلو
 هڪ ڪنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيو هو || اُتي ٻيو رهيس ۽
 پڇڻ جا منصوبا ٻيو ڏانهنڊو هوس ۽ سخت اهڙاڻ سڻ
 جي باوجود ڪنهن طرح جيئرو ٻئي رهيس. ڦهليءَ کي
 فرار ٿيڻ کان پوءِ جڏهن وري گرفتار ڪيو ويندو آهي،
 ته ان سان ڪنهن به قسم جي نرمي ڪانه ڪئي ويندي
 آهي. مٿان وري آڻ هنن نازين جي قيد ۾ هوس! انهن
 مون سان ڪهڙيون تعديون ڪيون، تن جو جي آڻ
 ويهي ڏڪر ڪريان، ته ڪر اوهان آهي ٻڌي به نه
 سگهو. پر آڻ خير نه آهي ڪهڙيءَ مٿيءَ سان ٺهيل
 هوس، جو موت مون ڏانهن ڪونه ٿي آيو. منهنجا
 دوست! انهن ڏينهن ۾ مون تي جيڪي ظلم ڪيا ويا
 آهي پياد ايندا اٿم || منهنجا اهي ساٿي جڏهن سامهون
 ايندا اٿم جيڪي ظلم جي جنڊ ۾ بيسجي ڦٽڪي، اُتي

مرندا هئا، ۽ کين ان ڌارڌر ڌرتيءَ تي دفن ٿيڻ کان
 به محروم رکيو ويندو هو، تڏهن منهنجي حالت ڏاڍي
 خراب ٿي ويندي آهي ۽ آڱ ساهه به نه کڻي سگهندو
 آهيان. قيدي هجڻ واري عرصي ۾ اسان اڌ جرمني گهسي
 ورتي. گهسي ٿي چئبو، پوءِ ڪڏي هو اسان سان ورتاءُ
 ڪهڙو به ڪندا هئا، اها هڪ الڳ ڳالهه آهي! هو
 اسان کي هڪ هنڌ سٺڪ سان ويهڻ نه ڏيندا هئا. اڄ
 هتي ته سڃاڻي وري ڪنهن بهي هنڌ اسان تي چوڪسي
 رکندڙ سڏائين بدليا رهندا هئا، جو هڪ ڪيمپ کان
 ٻي ڪيمپ نالين ٻنڌ ڪرڻ کان پوءِ جرمن سپاهي
 ٽڪري پوندا هئا ۽ هڪٻئي کي هٿي وري پيا تازو ڏم
 سپاهي آندا ويندا هئا. جيئن اسان کي آرام جي ڪا
 وساهين يا پڇي وڃڻ جو ڪو موقعو نه ملي. مون
 هن قيد ۾ ڪوٺلي جي کاڌ ۾ ڪم ڪيو، ڪوڏر
 هلائي، مال ڏيڻيو، رستن تي پٿر ڪٽيا، ڪڏا کوٽيا،
 مطالب نه جيڪو ڪم هو اسان کان وٺي سگهيا ٿي،
 سو ورتائون! هر ڪيمپ ۾ اسان کي نمون ڪم ملندو
 هو، پر جتي به اسين ويا، هڪ ڳالهه هر هنڌ ساڳي
 ڏٺي سون، يعني جي ڪو روسي قيدي ڪم کان گهٽيندو
 هو، بيمار ٿي پوندو هو، يا رڳي وڃڻ جي ڪوشش
 ڪندو هو، ته ساڻس جيڪو سلوڪ ڪيو ويندو هو،
 سو هر هنڌ ساڳيو هوندو هو، يعني اٿڙون، ٺونشا، ٺڏا
 ۽ ٽڪيا هئا ته منڇرن، چوڪن، لوهر جي سڀڻ ۽

رائڻن جي ڪنداڪن سان اصل ڀاءُ جي وجهندا هئا ۽
 اهو نه ڏسندا هئا ته ڌڪ جسم جي ڪهڙي حصي ۾
 لڳي رهيو آهي. هو اسان کي مارڻ وقت ڏوهه ڪونه
 ٻڌائيندا هئا، اسان جو سڀ کان وڏو ڏوهه اهو هو جو
 اسين روسي هئا، روسي - رزمين لاءِ وڙهي رهيا
 هئا، ۽ هاڻ جو اسين سندن وس ۾ هئاسون، هو بهانا
 ڳولي ڳولي اسان کي ايڏا ڏهندا هئا ۽ هيڏانهن ايڏا
 سهيو سڀيو پيا اسان جا ساٿي مرندا هئا، اسان جو تعداد
 ڏينهون ڏينهن گهٽيو ٿي ويو. پاڻان ٿو ته جي جرمني
 ۾ نندورن لاءِ هنن کي ڪا ڪاڻهن جي ضرورت هجي
 ها ته هو شايد اسان کي انهن ۾ ڌڪي ڇڏين ها!
 اسان کي خوراڪ به ڪا ناهي جي مس ملندي هئي ۽
 ايتري قدر جو پيئڻ لاءِ پاڻي به اسان کي ڪڏهن پورو
 نه مليو. مون کي جڏهن فوج جي ملازمت لاءِ گهرايو
 ويو هو، تڏهن منهنجو وزن سوا من هو، پر جن ڏينهن
 جو آءٌ ذڪر ڪري رهيو آهيان، تڏهن منهنجو وزن
 هڪ من ڏهه ستر ٿي ويو هو. توهان پاڻ سوچيو ته،
 منهنجي قد بهت واري ماڻهوءَ جو وزن، جي ايترو ٿي
 وڃي ته سندس ڪهڙي حالت هوندي! آءٌ بس هڏن جو
 پڇرو ٿي ويو هوس ۽ گوشت منهنجي جسم تي بلڪل
 نه رهيو هو. پر انهيءَ هوندي به مونکي جانور وانگر
 هر ڪم جي تعميل ٿي ڪرڻي پيئي ۽ گڏهه جهڙو
 ڪم ٿي ڪرڻو پيو.

= پيٽمبر مهيني ۾ انهن هڪ سئو ٻائيتاليهن جنگي
 قيدين کي ڪيمپ نمبر بي ۱۱۴ ۾ موڪلڻ جو فيصلو
 ڪيو. اها ڪيمپ 'برسبن' جي ويجهو هئي ۽ انهيءَ
 ۾ ٻه هزار قيدي هئا. انهيءَ ڪيمپ ۾ اسان کي پتر
 يونٽ جو ڪم ڏنو ويو ۽ هر قيديءَ جي حوالي
 چار چورس ميٽرن جي ايراضي ڪئي وئي، جنهن مان
 اسان کي پتر کڻي ٻئي هنڌ پهچائڻا هئا. قيدين جي
 جسماني حالت اهڙي هئي، جو هو اهڙو سخت ڪم
 نٿي ڪري سگهيا، پر انڪار جي به مڃل نه هئي سو
 اسين ڪم ڪندا رهياسين ۽ مرندا رهياسين نيٺ صرف
 ٻن مهينن ۾ هڪ سئو ٻائيتاليهن قيدين جي گروپ مان
 باقي وڃي ستونجاهه بچياسين! جرمن فوجي ايڏيءَ نه
 ذلت کان ڪم وٺندا هئا جو اسان کي پنهنجن سائين
 کي دفن ڪرڻ جي به اجازت نه ڏيندا هئا. هو پاڻ
 ويچارڻ جا لاش گهلي ڪيمپ کان ٿورو ڀرپرو اڇلائي
 ڇڏيندا هئا، جيئن پکي ۽ جانور سندن گوشت کائي
 وڃن ۽ سندن هڏن جا پڇرا آڏي مٽيءَ سان مٽي ٿي
 وڃن. هوڏانهن وري اڇالڪ قيدين جي انهيءَ ڪيمپ
 ۾ اها خبر باهه وانگر پکڙجي وئي ته جرمن فوجين
 استالن گراڊ تي قبضو ڪري ورتو آهي ۽ هاڻي سائيميرها
 طرف وڌي رهيا آهن. قيد وارن ڏينهن ۾ اسان کي
 پنهنجو پيارو گهر، ٻار ۽ وطن جي سرزمين ڏيئي باد
 انڊي هڻي، هيٿرو عرصو نه اچين انهيءَ اميد تي جي

رهيا هئاسون ته هڪ ڏينهن نيمت اسين ڌارين کي پنهنجي
 سرڙهن تان ٻاهر ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي وينداسون ۽
 وري سڪ ۽ آرام سان پنهنجي رهيل حياتي پوري
 ڪنداسين. پر اهو ڳراڊ جي فتح ٿيڻ جي خبر اسان
 لاءِ قيامت کان گهٽ نه هئي اسان جون همتون ڪمزور
 ٿيڻ لڳيون. ۽ دشمن اڳيان پاڻ کي اسين گهٽ سمجهڻ
 لڳاسون. زندگيءَ جو اهو چرخو پوءِ به ڪيترا ڏينهن
 ساڳيءَ ريت هلندو رهيو. اسين اهو ئي ڪم ۾ گهرندا
 رهياسين ۽ جرمن محافظ سڄو ڏينهن شراب جي طئي ۾
 بدست پيا هوندا هئا. پر اسان ۾ هائ ايتري همت
 نه هئي، جو مٿن حملو ڪري ڪيمپ مان ٻڃي وڃون.
 هڪڙي ڏينهن شام جو اسين سڄي ڏينهن ڪم ۾ وهڻ
 کان پوءِ جڏهن واپس ڪيمپ تي آياسون ته مينهن وسي
 رهيو هو، جنهن جي ڪري اسان جا ڪپڙا پسي ويا
 ۽ ٿڌيءَ هوا جي ڪري اسين سڄي کان ڪنهن لڳاسون.
 سڄي جي سختيءَ ڪري اسان جا ڏند وڃي رهيا هئا،
 پر ڪا اهڙي جاءِ نه هئي جتي پناهه وٺي اسين سڄي
 کان ٻڃي سگهون. مٿان وري بڪ جا چڪ لڳي رهيا
 هئا. پر رات جو اسان کي جهڙي تهڙي ماني به ڪانه
 ملندي هئي. سڄي ڏينهن جي حالت خراب هئي. جرمن
 سپاهي اسان کي ڏيکاري ڏيکاري پيا ماني کائيندا هئا،
 ۽ شراب جا جام تي جام چاڙهيندا هئا. هو سڄي کان
 بچاءُ خاطر، باهم ٻاري ان جي چوڌاري ويٺا هوندا هئا.

سندن جاسوس ڪتن کي به ڏاڍي لڏند ۽ مٽي غذا ملندي هئي. هو پنهنجي مانيءَ جا بچيل ٽڪر اسان جي اڳيان زمين تي اچلائيندا رهندا هئا، ۽ جيڪو وڃايو ڦيڏي بک مان پاڻ ٽپندي آهي ٽڪر کڻندو هو، ته هو مٿس چٽرون ڪندا هئا ۽ ڪندا هئا اهڙي وقت اسان جي بدن ۾ باهه جا شعلو پڙڪڻ لڳندا هئا ۽ دل چوندي هئي ته ڪيئن قتل ڪري سندن جسم جي ٻوٽي ٻوٽي ٿار ڪري ڇڏجي، ۽ دنيا کي ڏيکارجي ته ڏسو، ظلم ڪرڻ جو اهو نتيجو ٿيندو آهي. پر اسين بي وس هئاسون، رڳو ڏند ڪرڻ ۽ جڪ کائڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڪري سگهندا هئاسون. مون بارش ۾ پسيل پنهنجو لباس لاهيندي ماڻهن کي ڇهيو، هي اسان کان چار ميٽر علائقي مان پٿر ٿا کڏين، جڏهن ته اسان جي قبر واسطي صرف هڪ ميٽر کڏو ڪافي ثبت ٿيندو! ڀلا ائين ڇو نٿا ڪن، جو اسان کي پنهنجي لاءِ قبر ٺاهڻ جو حڪم ڏن، ۽ پوءِ هڪ ٿي پورو گولي هڻي اسان کي هن زندگيءَ کان آڇو ڪري ڇڏين!

”پنهنجي اها ڳالهه، ڪنهن غدار ڦيڏيءَ پنهنجي لاءِ سهوليت حاصل ڪرڻ خاطر وڃي ڪيمپ ڪمانڊر کي ٻڌائي.“

”جرمن ڪيمپ ڪمانڊر جو نالو ميلر هو. پورو ٻنو ٿي، ٿاهو جسم ۽ ڳاڙهو رنگ هوس. مٿي تي نيلڙا

نندڙا اڃا وار ۽ اکين جا ڀون ٻ سفيده هئس. ڳالهائيندو هو ته اڪيون تهڙيءَ سان ماحول جو جهانڙو وٺنديون رهنديون هئس ۽ روسي زبان ائين ڳالهائيندو هو، جيئن اوهان ۽ آءٌ. مٿان وري سندس ڳالهائڻ جو انداز وولگا جي علائقي وارن وارو مخصوص انداز هو ۽ ائين ئي لڳو ڄڻ هو ڄاڻو نٿو ٿي آئي هو! اسان سڀني کي انهيءَ ڳالهه تي حيرت ٿيندي هئي ته هن روسي زبان ڪيئن سکي ورتي هئي. قيدر کي سندس حڪم موجب روز صبح جو ڪيمپ ٻاهران قطارن ۾ بيهاريو ويندو هو ۽ هو پنهنجي مائي نازي آفيسرن سان گڏ معائني لاءِ ايندو هو. سندس هٿن ۾ ڇوڙي جا دستانا پهريل هوندا هئا ۽ هڪ هٿ ۾ لڪل هوندو هوس. جڏهن هو قيدر جي ڀر مان لنگهندو هو ته هر ٻئي قيديءَ جي لڪل تي زور سان لڪل وهائي ڪڍندو هو، جنهن تي قيديءَ جي نڪ مان رت نينديون ڪري وهڻ لڳندو هو. ۽ سندس اکين ۽ چهر تي مان سور جا آثار ظاهر ٿيندا هئا، جن کي ڏسي هن جون اکيون ڇڪڪڻ لڳنديون هيون ۽ ڇن تي مرڪ آڻي ڇوندو هو، اهو انفلوئنزا جو علاج آيو! ڪيمپ ۽ قيدر کي ڇن گروپن ۾ ورهايو ويو هو. ۽ روز هڪ گروپ جو معائنو ڪيو ويندو هو ۽ انفلوئنزا جو علاج ڪيو ويندو هو. ”مار جي هڪڙي ڳالهه اسان کي ڏاڍي وڻندي هئي. هو قيدر کي گاريون تمام گهڻيون ڏيندو هو.“

پر اهي ڪاريون به روسي زبان ۾ ڏيندو هو ۽ روسي ٻوليءَ ۾ ڪاريون ٻڌي اسان کي اهو احساس نه رهندو هو ته ڪو ڌاريون يا اسان جو بدترين دشمن اسان کي ڪاريون پهو ڏئي، پر اٽلو پنهنجي مادري ٻولي ٻڌي خوش ٿيندا هئا. ها، جي کيس اها خبر پئجي وڃي ها ته سندس ڪاريون ۽ لعنت اسان جي خوشيءَ جو سبب هيون، ته هو ٻڪ روسي ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏي ها! اسان جو هڪ هاڻي چوندو هو، ڇڏن ملر روسي ٻوليءَ ۾ ڪاريون ڏيندو آهي ته آڱ ۽ اڪيون بند ڪري پاڻ کي ماسڪو ۾ تصور ڪندو آهيان ۽ اهڙيءَ ريت مون کي شراب جي نشي کان به وڌيڪ سرور حاصل ٿيندو آهي!

”خير، منهنجا دوست، ڳالهه ٿي رهي هئي ته ملر کي منهنجا چيل لفظ ڇڏن معلوم ٿيا ته هن ٻئي ڏينهن مون کي پنهنجي آفيس ۾ گهرائي ورتو. شام جو هڪ مترجم ۽ ٻه محافظ ڪيمپ ۾ آيا ۽ مون ڏانهن اشارو ڪري پڇيائون، آڪو ڪوف ايندري؟ مون جواب ۾ ڪنڌ ڌوڻي هاسڪار ڪئي تنهن تي هنن چيو، ٻاهر نڪرا ڪيمپ ڪمانڊر توکي سڏايو آهي. آڱ سمجهي ويس ته مون کي ڇو سڏايو ويو آهي، سو اڳواٽ پنهنجن ساٿين کان موڪلايم ۽ ساڻن گرم جوشيءَ سان هٿ ملايم. منهنجا ساٿي به سمجهي رهيا هئا ته آڱ موت جي منهن ۾ وڃي رهيو آهيان، سو سندن منهن سان

ماپوسي ۽ ڏک بکڻ لڳو. مون کين سمجهايو ته منهنجي
 لاءِ غمگين ٿيڻ جي ڪا ضرورت نه آهي، اڄ دشمن جي
 هٿن موت کي پنهنجي ڇاتي ۾ سان لائي، آءٌ پنهنجي
 هڪ ازلي خواهش پوري ڪندس، باقي توهين به آخر
 دم تائين همت نه هارجو ۽ دشمن اڳيان سڀي نه نواڻجو.
 ۽ پوءِ مرڪندو آءٌ محافظن سان گڏ روانو ٿيس. ڪيمپ
 مان ٻاهر نڪري مون آسمان طرف نگاهو ۽ تارن کان
 به موڪلايم ۽ دل ۾ سوچيم، 'انهري' اڄ تنهنجي
 زندگيءَ جو آخري ڏينهن آهي! جرمن سپاهين جون
 اذيتون هاڻ توکي برداشت نه ڪرڻيون پونديون. موت
 کي ايترو ويجهو ڏسي، مون کي اڀرنا ياد آئي ۽
 ٻارن جو خيال آيو. خبر نه آهي ته هو ڪهڙي حال ۾
 هوندا! هر خبر، جي اسان جي محبت سڄي هوندي ته
 ٻئي جنم ۾ اسان جي ملاقات ضرور ٿيندي. اهو سوچي،
 مون پنهنجي ذهن کي ٻارن جي خيالن کان هٽايو جو
 انهن جي ياد جي ڪري آءٌ غمگين ڏسڻ ۾ ٿي آيس.
 باقي وات آءٌ پاڻ کي پستول جي گوليءَ جي سهڻ
 لاءِ تيار ڪندو رهيس. منهنجي خواهش هئي ته آءٌ هڪ
 بهادر سپاهيءَ وانگر ڪمندي، مرڪندي، پنهنجي جان
 ڏيان ۽ دشمن تي اهو چٽو ڪري ڇڏيان ته روسي
 سپاهي بهادر آهن ۽ جرمن فوجين کان بچن نٿا.
 ”ڪمانڊر جي ڪمري ۾ درهن جي پير سان گلدستا
 پيل هئا، جن ۾ تازا گل پيل هئا. سندس ڪمر و اهڙي ۽

رہت ۽ ڀنگارييل هو. ڇڻ ڪو روسي ڪتاب هڻجي. سندس
 مهڙ جي سامهون ڀيل ڪرسين تي ڪمپ جا ٻيا آفيسر
 ويٺل هئا، جيڪي گوشت کائي رهيا هئا ۽ شراب پي
 رهيا هئا، ڊبل روٽي، پگڙل گوشت، صوفن جو شراب،
 ميوا ۽ ٻيا طرحين طرحين جي خوراڪ سان ڀريل ڪاهل
 ڊسڪا ڏسي، منهنجي منهن ۾ پاڻي اچي ويو. فيلڊ ٽيڻ
 کان پوءِ هي پهريون ڀيرو هو جو مون انسانن جي
 خوراڪ پنهنجي اکين سان ڏٺي هئي، نه ته اسان کي
 کائڻ لاءِ نه ڏهيو پر ڪڏهن چڱي خوراڪ ڏيڻ جو
 به موقعو نه ملندو هو. مون کي سخت بڪ بڪ ٿي
 رهي هئي ۽ کائڻ ڏسي پنهنجو پاڻ تي قابو رکڻ ڏکيو
 ٿي پيو. پر پوءِ مون هٿ ڪري ميز تان پنهنجون
 ٺڪاڻون هٽائي ڇڏيون.

”منهنجي بلائڪل سامهون ڪمپ ڪمانڊر ملر ويٺو
 هو، جيڪو پنهنجي رهواسور کي پنهنجي هٿن ۾ گهمائي
 رهيو هو. سندس چمڪندڙ اکيون مون ڏانهن ائين نهاري
 رهيون هيون، ڇڻ نانگ پنهنجي شڪار کي ڀرڪيندو
 هجي. آءٌ سٺو سنئون، سندس سامهون بيٺو هوس. مون
 کي وڏي ايندڙ پنهنجي محافظن مان هڪ، نازي سلوٽ
 ڪندي، کيس چيو. ”هيرڪمانڊنٽ! جنگي قيدي ايندري
 اسڪوڪوف اوهان جي اڳيان حاضر آهي!“
 ”مار اهو ٻڌي مون کان پڇيو، ’ڇا چار چورس
 ميٽرن مان پٿر ڏيارڻ ڏکيو آهي؟‘ مون ورائيو ’اهو

درست آهي.

چيائين 'چا توکي دفن ڪرڻ لاءِ هڪ مقرر برابر
ڪڏو ڪافي ٿيندو؟'

چيم، 'اهو به، درست آهي، هير ڪمانڊنٽ! پاڻ
ڪجهه زمين اڃا به بچي پوندي! اهو ٻڌي هو آئي
بيٺو ۽ چوڻ لڳو، 'اهي لفظ چوڻ جي ڏوھ ۾ توکي
موت جي سزا ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي. ڪمري
اندر گولي هلائڻ ۽ قالين کي تنهنجي رت سان خراب
ڪرڻ جو منهنجو ڪو ارادو ڪونهي، تنهنڪري پاڻ
ٻاهر هلندامون!'

مون جواب ڏنو 'جيئن اوهان مناسب سمجهو!'
ڪجهه دير تائين سوچيندو رهيو. پوءِ ۽ پستول ميز تي
رکي، شراب جو هڪ گلاس پيڙائين، ڊبل روٽي جو،
هڪ ٽڪرو کنهائين ۽ ان تي ٿورو گوشت رکيائين ۽
اهو سڀ مون ڏانهن وڌائي چيائين، 'سرن کان اڳ
جرمنيءَ جي فتح جو جام به پي وٺ!'

آءٌ سندس هٿ مان شراب ۽ گوشت کڻي وارو
هوس. پر سندس لفظ ٻڌي، منهنجي جسم ۾ ٻاهر لڳي
ويشي. هڪ روسي سپاهي ٿي ڪري آءٌ جرمني جي
فتح جو جام پيان؟ اهڙي شراب ۽ گوشت تي لعنت!
اهو سوچي، مون شراب جو گلاس ۽ گوشت سندس
هٿن مان ورتا ۽ ميز تي رکندي چيم، 'اوهان جي
مهان نوازيءَ جي مهرباني، مون کي ڪنهن شيءِ جي

گهرج ڪانه آهي. اهو ٻڌي هنن مرڪندي چيو، 'جي
توڻ! اسان جي فتح جو جام نٿو پيئڻ چاهين ته ڪٿي
پنهنجي موت جو جام سمجهي پي وٺ.'

ها، اها ڳالهه مون لاءِ قابل قبول هئي، شراب جو
گلاس هٿ ۾ کڻي چيم، 'پنهنجي موت ۾ لاڳيتي عذاب
کان چوٽڪاري ملڻ جو خوشي ۾! ايترو چئي، هڪ
ٽي ٽيڪ ۾ شراب پي ڇڏيم، پر گوشت کي هٿ به
نه لائيم. ٻيو پنهنجا چپ صاف ڪندي، کيس چيم،
'اوهان جي نوازش ڪمانڊر صاحب! هاڻ توهان پنهنجو
فرض پورو ڪري سگهو ٿا! آڏو تيار آهيان.'

هو اڃا ٽائين منهنجي اکين ۾ نهاري رهيو هو.
چيڻ لڳو، 'مرڻ کان اڳ ڪجهه کائي به وٺ! پر
مون ورائيو، صاف ڪيو، هير ڪمالينٽ! آڏو پهرئين
گلاس کان پوءِ ڪجهه به نه کائيندو آهيان! انهيءَ تي
هن ٻيو گلاس به پري مون کي ڏنو. آڏو ٻيو گلاس
به پي ويس، پر ماني نه کائيم! انهيءَ وقت آڏو پاڻ
کي هرڪون ظاهر ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪري
رهيو هوس ۽ گڏوگڏ پنهنجي اخلاقي جرات کان به
ڪم وٺي رهيو هوس. شراب پيئڻ مان منهنجو مقصد
اهو هو ته مرڻ وقت آڏو نشي ۾ آڏو هجان، جيئن
موت کي سامهون ڏسي، بزدل نه ٿي پوان.

ڪمانڊر وري عجب وڃان چيو، "تون ماني ڇو
نٿو کائين؟"

ورائين، ”هیر ڪمانڊنٽ، آءٌ ٻئي گلاس کان پوءِ
 به ماني نه کائيندو آهيان!“

ڪجهه ساعتن لاءِ هو ڪاوڙ ۾ ڀرجي ويو، پر
 پوءِ هڪ زوردار ٽهڪ هڻي کليل لڳو ۽ جرمن زبان ۾
 پنهنجي سائين کي ڪجهه ٻڌائڻ لڳو، جنهن کي ٻڌي
 هو به کليل لڳا. شايد ڪمانڊر کين اسان ٻنهي وچ ۾
 ٽيندڙ گفتگوءَ متعلق ٻڌايو هو. کليل جي ڪري سندن
 اکين مان سختي جا آثار غائب ٿي ويا ۽ هو نرم دل
 ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا. ڪمانڊر ٽيهن گلاس به ڀريو ۽ سون
 ڏانهن وڌائين. کليل سبب سندس هٿ ڏکي رهيا هئا.
 مون ٽيهن گلاس آهستي آهستي پيتو ۽ خالي ڪري،
 ميز تي رکيم. آءٌ کين اهو به ڏيکاري رهيو هوس ته
 سخت بک هوندي به مانيءَ جي چند ڳين خاطر آءٌ
 پنهنجي قومي خودداري، غيرت ۽ عزت نفس وڃائڻ
 نٿو چاهيان ۽ مانيءَ جي لالچ تي هو مون کي پنهنجن
 اشارن تي نچڻ لاءِ مجبور نٿا ڪري سگهن.

هاڻي هير ڪمانڊنٽ سنجيده ٿي ويو هو. هن چوٿين
 گلاس پڻ ٻڌران چيو، ”اينڊري، تون سچو پڇو روسي
 سپاهي آهين. بهادر ۽ باغورت! ۽ بهادر دشمن جي لاءِ
 منهنجي دل ۾ اوتري جاءِ آهي جيتري ڪنهن ويجهي
 عزيز يا دوست لاءِ ٿي سگهي ٿي. ۽ انهيءَ ڪري آءٌ
 توکي گولي ڪونه هڻس. اڄ اسان جون فوجون واپس
 پهچي چڪيون آهن. اسٽالن گراڊ اڳ ۾ ئي فتح ٿي

ڇڪو آهي ۽ اهي ٻئي اطلاع اسان لاءِ عظيم خوشي ۽ جا اطلاع آهن ۽ انهن جي خوشي ۽ پر آڻ تنهنجي جان بخش ٿو ڪريان. تون هاڻي ڪيمپ ۾ واپس وڃي سگهين ٿو، ۽ هيءَ به پاڻ سان کنيو وڃي ايترو چئي هن گوشت ۽ ڊبل روٽي منهنجي دٿن ۾ ڏني.

ڊبل روٽيءَ کي مون پنهنجي چاٽيءَ سان لاتو ۽ گوشت کي دٿن ۾ قابو ڪري آڻ اٿان واپس موٽيس. توهين پاڻ سوچيو ته جي توهان منهنجي جاءِ تي هجو ها ته حالتن جي انهي عجيب ڦيري متعلق ڇا سوچيو ها! آڻ ايتري قدر ته حيران ٿيس جو ٻاهر نڪرڻ وقت انهيءَ بهادر ڪمانڊر جا ٿورا به نه مڃي سگهيس. پر ٻاهر نڪرڻ وقت اهو خدشو منهنجي ذهن ۾ بهرحال موجود هو ته ڪٿي مون سان ڌوڪو نه ڪيو وڃي ۽ ڪمانڊر ڪٿي گهڙن وانگر گولي هڻي مون کي ماري نه وجهي. پر ائين ڪونه ٿيو. موت هڪ ڀيرو وري منهنجي بالڪل ڀر سان، مون کي ڪو نقصان رسائڻ بنان لنگهي ويو. ڪيمپ پڄي آڻ زمين تي لپتي پيس. منهنجا ساٿي مون کي وڪوڙي ويا ۽ ڪمانڊر جي روبرو پيش ايندڙ واقعو ٻڌائڻ لاءِ چڻ لڳا. پر آڻ انهيءَ وقت ٺيڪ نه هوس، سو سمهي پيس. ٻئي ڏينهن مون کين پيڪهه، ٻڌايو. هڪ ڦيڊيءَ مون کان پڇيو، ”ڪا رپيد هاڻي هن گوشت ۽ ڊبل روٽيءَ جو ڇا ٿيندو؟“ مون کيس جواب ڏنو ته سڀني کي برابر برابر

حصو ملندو، جيتريڻڪ ائهن ڪرڻ ڪري هر هڪ ڦيڏي
 کي ماڇيس جي ٽيلي ۽ جيتري ڊبل روٽي ملي ۽ گوشت
 ته چڻ هر هڪ جي رڳو چڪڻ سان ئي پورو ٿي وڃي.
 هن پيري جرمن محافظن اسان مان ٿي سگهارا مڙس
 چونڊي، پاڻي ۽ جي نيڪال لاءِ مقرر ڪيا، آءُ انهن
 ٽن چئن مان هڪ هوس، ڪجهه وقت اهو ڪم ڪندا
 رهيا، پوءِ وري اسان کي ”روهر“ علائقي ۾ اماڻيو
 ويو، جتي اسان کي ڪاٺين ۾ ڪم ڪرڻو پيو. اُتي
 آءُ ۱۹۴۰ع ڏٺين رهيم. هاڻي اسان کي قيد ٿي ڪافي
 عرصو لنگهي ويو هو ۽ جرمن سپاهي اسان سان اڳي
 جهڙو سلوڪ نه ڪندا هئا، ۽ نه ئي وري اسان کي
 اهڙي شديد محنت ئي ڪرڻي پوندي هئي. هڪ ڏينهن
 جرمن سپاهين اسان کي هڪ قطار ۾ بيهاريو ۽ هڪ
 مترجم جي معرفت حڪم ڏنائون ته ”اوهان مان جيڪو
 قبدي جنگ ۾، يا جنگ کان اڳ ڊرائيور ٿي رهيو
 هجي، سو هڪ وڪ اڳتي وڌي اچي.“ اسان مان ڪل
 ست جڻا اڳيان وڌيا، اسان کي ٻين کان ڌار ڪيو ويو
 ۽ پراڻا ساراڻا ڪپڙا پهرڻ لاءِ ڏنا ويا ۽ پوءِ ”پوسٽلم“
 موڪلي ڇڏيائون، جتي پوڄي اسان کي ڌار ڌار محڪمن
 ۾ موڪليو ويو. مون کي رستا تعمير ڪرڻ ۽ بچاءُ
 واري ڪاٺي جي حرائي ڪيو ويو، جتي مون کي هڪ
 جرمن انجنيئر جي جيب جو ڊرائيور مقرر ڪيو ويو.
 اهو انجنيئر جرمن فوج ۾ ميجر هو ۽ ڪٽر فاسٽ

هو. قد جو بندرو، ڀيٽ وڌيل، ۽ پري کان سندس ٿي
 کاڌيون نظر اينديون هيون، ڪنڌ به ٿلهو ۽ ننڍڙو
 هوس. هلندو هو ته ائين لڳندو هو چڻ ٻڦ تي هلندڙ
 انجڻ پيٽي هلي. سڄو ذهن هن ڀيو ڪجهه نه ڪجهه چرندو
 هو ۽ جي کاڻ لاه ڪجهه نه هوس ته ٿر ماس مان
 براندي ڀيو پيئندو هو. هلندي هلندي رستي تي ٻيهي
 ڊبل روٽي يا ڪيڪ کائيندو ۽ شراب پيئندو ۽ جي
 چڱي موجود ۾ هوندو هو ته مون کي به ڪجهه کاڻ
 لاه ڏيندو هو. پر هو جڏهن به مون کي ڪا شيءِ
 ڏيندو هو، تڏهن ائين ڏيندو هو چڻ آڻ ڪتو هوس ۽
 يعني آها مون کي اڇلائي ڏيندو هو، هٿ ۾ ڏيڻ هن
 جي بي عزتي هئي. ڪجهه به هو، بهرحال ڪمپ واري
 زندگيءَ کان هيٺر آڻ آودو هوس. منهنجو وزن به
 وڌڻ لڳو هو، ۽ ماڻهن جهڙو ماڻهو نظر اچڻ لڳو هوس.
 ٻه هفتا آڻ پوئسليم ۾ رهيس پوءِ ۽ ميجر کي اڳين
 مورچن تي موڪليو ويو، جڏهن هو روسي-پاهين خلاف
 جرمن فوج جي پلاننگ ۾ مدد ڪري سگهي، آڻ بدعتور
 ميجر سان گڏ هوس، پر هاڻ ميدان جنگ ۾ پوڄي
 منهنجي نند حرام ٿي پيئي. هر وقت آڻ پڇي وڃڻ جا
 منصوبا ڀيو ٿا ڏيندو هوس. منهنجي دل ۾ اها خراش
 ڏاڍي شديد ٿي وئي هئي ته آڻ جلد از جلد پنهنجي
 هم وطنن سان ملاڻ، ۽ وري وڃي پنهنجي وطن جي
 مٽي وسايان.

اُعين ”پولوتسڪ“ ڳوٺ ٺاڻين پهچي ويا هئا.هن
 صبح جو سويل مون ٻن ورهين کان پوءِ پنهنجن توپن
 جي گجڳوڙ ٻڌي. توپن جا ٺڪاءُ ٻڌي آڻا بيحد خوش
 ٿيس. خوشي ۾ منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ ٽڪي ٿي
 وئي. هن ڳوٺ ۾ جيڪي جرمن سپاهي موجود هئا،
 سي ڏاڍا ڊنل هئا. روسين جي همت ۽ طاقت اڳيان
 سندن دل ٽٽي پيئي هئي، اهو ڳوٺڙو مهڊان جنگ کان
 پندرهن ميل پري هو ۽ جنگ اوڀر طرف ٿي رهي هئي.
 جرمن ميجر هتي پهچي تمام گهڻو شراب پيئڻ شروع
 ڪيو. ڏينهن جو هو محاذ جو چڪر لڳائيندو هو ۽
 وڙهندڙ فوجين کي پنهنجا مورچا مضبوط ڪرڻ متعلق
 هدايتون ڏئي، وري ڳوٺ ۾ موٽي ايندو هو. رات
 جو وڻو شراب ڏوڪيندو هو. گهڻو شراب پيئڻ ڪري
 سندس اکين جي چوڌاري ڪارا نشان ٿي ويا هئا.
 هيءُ وقت منهنجي پيڇڻ لاءِ ڏاڍو مناسب هو، هر مون
 اڪيلو ٿي ويڃڻ چاهيو. منهنجي خواهش هئي ته ڪنهن
 ريت انهيءَ جرمن ميجر کي به ساڻ وٺيو وڃان ته
 جيئن هن کان امان جي سائين کي دشمن جي هامي
 جي ڪا اهم ڄاڻ حاصل ٿي سگهي. هڪ ڀيري اڪيلو
 جيمپ ۾ اچي رهيو هوس ته رستي ۾ لوه جو هڪ
 وزني هٿڙو ڏٺو. اهو کڻي جيمپ جي هيٺن هيٺ لڪائي
 ڇڏيو. رستي جي هڪ پاسي ڪجهه ٽيليفون جون تارون
 به ڏٺو، انهن کي به هيٺ هيٺ کڻي رکيو. پيڇڻ کان

۾ ڏينهن اک ۾ اڪيلو جرمن فوجي ور چڙهي ويو، جنهن کي هڪ خالي گهر ۾ گهلي ويس، اتي کيس ماري، سندس هونهارم ۽ ٽوڀي پاڻ سان کڻي آيو.

”۱۹ جون جي صبح، ميجر مون کي ”ٽرانسپسٽا“ طرف هلي جو ڪم ڏنو، جتي هڪ مضبوط مورچو تعمير ٿي رهيو هو ۽ ميجر انهيءَ ڪم جو انچارج هو. جڏهن اسين روانا ٿياسين ته ميجر پوڙيءَ هيٺ ٿي ويو ۽ کونگهرا هٿ ۾ آڻي جيپ ڏاڍي تڪي هلائي رهيو هوس، ۽ دل ۾ خوش ٻڙي ٿيس ته اڄ پنهنجي مقدس سرزمين تي پهچي ويندس. گهٽ جي حدن کان ڪافي پري اچي مون جيپ جي رفتار آهستي ڪئي ۽ ڪجهه اڳيان هلي صفا بيهاري ڇڏيم. هيٺ لهي هيڏانهن هوڏانهن جو جائزو ورتو، پر اوسي پاسي ڪو نظر نه آيو. ها، ڪافي پريان به ٽرڪون، آهستي آهستي اچي رهيون هيون. مون لوهي هٿوڙو ڪڍي پوريءَ طاقت سان کونگهرا هٿندڙ ميجر جي کاٻي ڪنهي تي وهائي ڪڍيو، ڪو آواز ڪڍڻ بنا ميجر صاحب جو ڪنڌ لڙڪي پيو، نبض تي هٿ رکي ڏٺو ته ڪٿي مري نه نه ويو هو، پر هو جهٽرو هو. مون سندس پستول ڪڍي پنهنجي کيسي ۾ رکيو ۽ ٿيائون واري تار جي مدد سان کيس هيٺ سان پٽي ڇڏيم. پوءِ مون جرمن سپاهيءَ واري وردي پائي ۽ جيپ کي تيزيءَ سان محاذ طرف هلائڻ لڳس، جلد ئي آڻ جرمن مورچن کان اڳتي

نڪري آيس. ڪجهه مشين گنن وارا جرمن - مورچن مان نڪري آيا، مون کين ڏسي چند ساعتن لاءِ جيب ڌري ڪئي، جيئن هو مون سان گڏ ويٺل ميجر کي ڏسي سگهن. هو رڙهيون ڪري ۽ اشارا ڪري مون کي اڳتي وڃڻ کان روڪڻ لڳا، پر آءٌ جيب اسي مهان جي رفتار سان هلائي رهيو هوس. - - - جيستين جرمن منهنجي نيت - - - جهن، آءٌ سندن پهچ کان ٻاهر نڪري چڪو هوس. ها، هنن ڳالهه سمجهڻ کان پوءِ منهنجي جيب تي فائرنگ شروع ڪري ڏني. هاڻي صورتحال ڏاڍي عجب هئي پويان جرمن سپاهي گوليون وڙهي رهيا هئا ته اڳيان وري روسي سپاهي مون تي گوليون هلائي رهيا هئا. جوب جو شيشو ٽڪر ٽڪر ٿي چڪو هو. ان جي باديءَ ۾ گرلين سوراخ ڪري ڇڏيا هئا. روس جي سرحدن ۾ داخل ٿي، هڪ ڀنڊ جي ڀر ۾ وٺڻ هيٺ مون جيب بهاري ۽ هيٺ لهي پنهنجي وطن جي مٽيءَ کي چمير. هڪ روسي نوجوان جنهن کي مون اک ڪڏهن نه ڏٺو هو، ڊوڙندو مون ڏانهن آيو. مشين گن ٽائي چوڻ لڳو، 'ڇو جرمن؟ رستو ڀاڄي وئين ڇا؟' مون جهٽ جرمن وردي ڦاڙي ڇڏي ۽ ٽوپيءَ کي زمين تي اچائي ورائيم، 'نوجوان سپاهي، آءٌ هن ئي - - - زمين تي ڄاڻو هوس. منهنجو جسم هن ئي مقدس مٽيءَ جي خمير مان ٺهيل آهي. پوءِ ڀلا آءٌ جرمن ڪيئن ٿو ٿي سگهان؟ آءٌ دراصل جرمن ۽ قيد

هوس. ۽ هاڻ، ٻڌا جيپ ۾ هڪ جرمن سوئٽر موجود آهي، انهيءَ کي کولي پنهنجي ڪمانڊر وٽ وٺي وڃڻ لاءِ نڪرو چئي، مون پنهنجو پستول به انهيءَ نوجوان جي حوالي ڪيو. جيڪو هاڻ حيرت ۽ خوشيءَ وچان مون ڏانهن نھاري رهيو هو.

”اهو نوجوان سپاهي، ميچر کي پاڻ سان وٺي ويو هليو ۽ آءٌ ڪيمپ طرف روانو ٿيس. تمام تائين ڪافي سپاهي مون سان ملڻ آيا، انهن سان هرڪو سپاهي مون سان ڏاڍيءَ حُب ۽ اڪثر سان مليو. پنهنجن ٽائين جي همت ۽ حوصلن کي جوان ڌڻي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي. رات جو ڪرنل ڪمانڊنٽ مون کي ملاقات لاءِ گهرايو. انهيءَ وقت تائين آءٌ وهنجي سهنجي، روسي فوج جي ٽئين وردي پھري چڪو هوس. جڏهن ڪرنل جي آفيس ۾ پهتس، ته ڪرنل صاحب پنهنجي ڪرسيءَ تان اُٿي دروازي تائين مون سان ملڻ آيو. مون کي پاڪر پئڻدي، ڪرنل چيو، ”بھادر سپاهي، تو امان لاءِ جيڪو نجفو آندو آهي، تنهن لاءِ اسين تنهنجا ٿورائٽا آهيون. جرمن ميچر ۽ سندس قبضي مان هٽ آيل ڪاغذن سان کي ڪافي ڪجهه ٻڌايو آهي، ۽ تنهنجو اهو ڪارنامو ويهن جرمن سپاهين کي گرفتار ڪرڻ کان به وڌيڪ اهم آهي. آءٌ پنهنجي طرفان تو لاءِ هڪ ڪمانڊ وٽ اعليٰ اعزاز جي سفارش ڪري رهيو آهيان.“

”ڪرنل جي ڳالهه ٻڌي آءٌ پنهنجن جذبن کي پنهنجي وس ۾ نه رکي سگهيس ۽ خوشيءَ وڃان منهنجي اکين مان ڳوڙها ڳوڙن لڳا. مون گهٽجندڙ آواز ۾ ڪرنل کي چيو، ’ڪاربنڊ ڪرنل، منهنجي لاءِ سڀ کان وڏو اعزاز اهو ٿيندو، جو توهان مون کي هڪ ڀيرو وري پهريون فوج ۾ شامل ٿي روس جي سرزمين جي دفاع ڪرڻ جي اجازت ڏيو.“

”اها درخواست ٻڌي ڪرنل ڪيائي پيو ۽ منهنجي پٺي ٽپري ٻڌي چيائين، ’ڪاربنڊ تو ۾ هن وقت اهڙي سگهه به نه آهي، جو پنهنجن ٻين تي بهي سگهين. تنهن هوندي به تون جنگ ۾ حصو وٺڻ ٿو چاهين؟ آءٌ منهنجي جذبي جو قدر ٿو ڪردان، پر تون فڪر نه ڪر، روس جي سرزمين جي حفاظت ڪرڻ لاءِ گهڻا سگهارا جوان پنهنجي سر سان ڪفن ٻڌيو پيا وڙهن. هن وقت توکي سڌو اسپتال پيو موڪليو وڃي، جتي منهنجي خدمت چاڪري ۽ علاج ڪيو ويندو ۽ توکي ڪارايو بهارو ويندو، محتمل ٿيڻ کان پوءِ تون هڪ مهيني جي موڪل تي پنهنجي گهر ويندين ۽ اتان موٽڻ کان پوءِ تو متعلق فيصلو ڪيو ويندو.“

”پوءِ ڪرنل ۽ ٻين آفيسرن نهايت عزت ۽ احترام سان مون سان هٿ ملائي موڪلايو. ڪيمپ مان ٻاهر اچي سوچيم ته ٻن سالن جي ڊگهي عرصي کان پوءِ مون سان انسان جهڙو سلوڪ ڪيو ويو آهي. جرمنيءَ

جي قيد ۾ جڏهن ڪنهن آفيسر سان ڳالهائيندا هئاسين ته پنهنجو مٿو ٻانهن ۾ لڪائي ڇڏيندا هئاسون، جو انديشو هوندو هو ته آفيسر پنهنجو بيد ڪٿي نه ٻا ڏندن تي نه وهائي ڪڍي. اها عادت وطن اچڻ کان پوءِ به ڪيتري وقت تائين مون ۾ موجود رهي.

”ڪرنل جي وعدي موجب مون کي ڪيمپ مان هڪدم اسپتال ۾ وٺي وڃي، جتي پهچي مون ڪيمپ کان پهريون ڪم اهو ڪيو، جو پنهنجي مڙهي رفيق حيات ادرنا کي تفصيلي خط لکيم، جنهن ۾ ڪيس جنگ جي صورت حال، پنهنجي قيد ٿيڻ، قيد واري عرصي ۾ ٿيل عقوبتن بابت، اتان پڇڻ متعلق احوال کان ڪيس واقف ڪيم. اها خوشخبري به ڪيس لکيم ته ڪامربند ڪرنل مون کي بهادريءَ عرض اعزاز ڏيارائين جو پڻ واعبدو ڪيو آهي. اهي ڳالهون ادرنا کي لکڻ وقت آڻ ڏاڍو خروش هوس ۽ سمجهيم ٿي ته ادرنا به پنهنجي مڙس جي بهادريءَ جو داستان پڙهي، فخر محسوس ڪندي، سندس خيريت جو اطلاع ملڻ تي پاڙي وارن کي منائڻي ڪرائيندي.

”اسپتال ۾ منهنجو تفصيلي معائنو ڪيو ويو ۽ پوءِ ڊاڪٽرن منهنجي لاه خوراڪ جي لسٽ تيار ڪئي، جنهن مطابق مون کي مقرر وقتن تي طاقت واري غذا پندرهن ڏينهن تائين نه آڻ هـر فڪر کان پوءِ ڏيڻ ڪريو پيو ٺنڊون ڪندو هوس. هر

جڏهن پندرهن ڏينهن کان پوءِ به اڀرنا طرفان خط جو جواب نه آيو ته آءٌ پريشان ٿي ويس. طاقتور، لذت ۽ سٺي خوراڪ به مون کي راس نه اچڻ لڳي ۽ ذهن ۾ اڃا به خيال ۽ وسوسا نت نئين سر، هر هر اڀرندا رهيا. نيٺ منهنجي انتظار جي ڪيفيت ختم ٿي ۽ اڄڪلهن ڏينهن مون کي هڪ خط مليو، پر اهو خط اڀرنيا يا اڻٽولي طرفان نه پر اسان جي هڪ پاڙيسريءَ جي هٿ اڪرن ۾ لکيل هو. انهيءَ خط منهنجي زندگيءَ ۾ روشن ٿيل اميد جي ڏهاڙي وسائي ڇڏي ۽ دنيا منهنجي لاءِ ڪاريءَ رات جهڙي اونڌاهي ٿي ويئي. هن منهنجي خط ۾ لکيو هو ته هوئي جهازن واري ڪارخاني تي جرمن فوج جي هوائي حملي دوران اوڙي پاڙي وارا سڀ گهر به تباهه ٿي ويا هئا، منهنجو گهر به ان علائقي ۾ هو. هوائي حملي وقت اڀرنا ۽ نيسگرڊون گهر ۾ موجود هيون، جيڪي ان اندڪار واريءَ بمباريءَ ڪري سڄي گهر سميت رک ٿي ويون.

”منهنجا دوست، جنگ ڏاڍي ظالم شيءِ آهي. خبر نه آهي ته ان ۾ ڪيتريون قيمتي ۽ معصوم جانينون، بنان ڪنهن ڏوهه جي، اک ۽ ڇنڀ ۾ ختم ٿيو وڃن. جنگ جي ميدان ۾ به انهيءَ کان پوءِ جرمن قيد ۾ مون جيڪي ڏينهن گهاري هئا، سي سڀ هن تازي زخم اڳيان هٻڀ هئا. منهنجي مٿي زال ۽ ٻياريون ڏيتر، جنگ جي ظالم چنبي مون کان ڪسي ورتيون هيون ۽

آءُ اهڙو نياڳو هوس جو آخري سفر ۾ به سندن همراهي نه ڪري سگهيس. ٻيو ته ٺهيو، سندن جنازن کي ڪلهو به نه ڏيئي سگهيس هاڙي واري جو خط ايرينا جي موت جي خبر نائين پڙهي، منهنجي اکين اڳيان اونداهه اچي ويئي ۽ آءُ ائين محسوس ڪري رهيو هوس ڄڻ منهنجي وجود ۾ ڪا شيءِ ڀڄي پورا پورا ٿي پيئي هجي. آءُ هلڪ تي لهي، پنهنجا لڙڪ پي، خط وڌيڪ پڙهڻ لاءِ پنهنجي اندر همت پيدا ڪرڻ لڳس. هن لکيو هو ته انتولي بمباريءَ وقت شهر ۾ هو، تمام جو هو جڏهن گهر پهتو ته اتي رڪ جو ڍڪ سندس آڳاٽو لاه موحود هو. هو ڪاوڙ وڃان هڪدم شهر طرف وريو ۽ هاڙي وارن کي چئي ويو ته، 'آءُ به جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وڃي رهيو آهيان.'

”ايرينا جي مرڻ جي خبر پوڻ تي مون کي اهو ڏينهن ياد آيو، جڏهن آءُ پنهنجي ٻارن ڀڄڻ کي اڪهلو ڇڏي ميدان جنگ ڏانهن روانو ٿي رهيو هوس. ايرينا سڄي رات منهنجي ڇاتي ۾ پنهنجو منهن اڪائي روئندي رهي هئي ۽ مون کيس دلڙا پئي ڏنا ته آءُ جنگ جي ميدان تان جيئرو موٽي ايندس، ۽ هڪ ڏينهن وري ساڳيا ميلا ٿيندا ۽ خوشيون ٿينديون ۽ زندگي وري به اسان جي ڪل خوشيءَ ۾ گذرڻ لڳندي، پر هن کي پوءِ به صبر نه آيو هو، شايد کيس غيب اهو اظہوع ڏيئي ڇڏيو هو ته هاڻ اسين وري ڪڏهن به ملي نه سگهنداسون.

استیشن تي پڻ هو. مون کي چئوڙي ۽ ٻئي هئي ۽ مون کيس ڏکي ڇڏيو هو. آه! آءُ کانئس پنهنجي انهيءَ ظلم جي معافي پڻ نه وٺي سگهيس. جرمن قيد ۾ ڏينهن رات گڏهن وانگر بيگار ۾ وهڻ کان پوءِ جهڪڻ ڪو وقت آرام لاءِ ملندو هو، تنهن ۾ آءُ اڀرنا وٽ پوئجي ويندو هوس ته 'جنگ اجهو ختم ٿي آءُ ڄاڻ واپس گهر آيس.' پر مون کي ڪهڙي خبر ته هي منهنجي زندگي، منهنجي ڏک سک ۾ ٻانهن ٻاهي ٿيڻ واري هستي، مون کان ۽ هن سڄي ظالم دنيا کان منهن موڙي چڪي آهي. آه! منهنجو گهر تباهه ٿي چڪو هو، منهنجي زال مري چڪي هئي، ڌيئرون به جنگ جو بک ٿي ويون هيون. هٿ متعلق ڪا خبر نه هئي ته هو جهڙو آهي ها...."

امان جي گفتگو جڏهن استاين پهتي ته ڪامريڊ اسڪولوف مات ٿي ويو. ڏٺم ته سندس اکين جون ڪنڊون لڙڪن سان ڀنل لڳيم. هو بهادر انسان روئي رهيو هو، پنهنجي گهر جي تباهي تي! سندس داستان واقعي ڏاڍو ڏکوئيندڙ هو. هر جنگ ۾ ته نه ڄاڻ ڪيترن محبت ڪندڙن جا گهر تباهه ٿيو وڃن، ڪيترا ٻار يٽم ٿيو وڃن، ڪيترهن زالون بيمار، ۽ ماءُ پيءُ بي اولاد ٿيو وڃن، پوڙي اڃا نه موٽي هئي، سو آءُ مات ڪيو سندس ڳالهائڻ جي انتظار ۾ ويٺو رهيس، ڇو جو هاڻ مون سندس پوءِ جي زندگيءَ متعلق به

چاڻڻ ٿي چاءُ ٿيو.

ڪن ساعت کان پوءِ هن وري ڳالهائون ۽ پر هينئر
سندس آواز ڪنهن به رهيو هو ۽ سندس چپ ڦڙڪي رهيا
هئا. چيائين، ”اڃا به دوست آءُ ائين محسوس ڪري
رهيو آهيان چڻ منهنجو سامهه گهٽجي رهيو آهي. چڻ
ڪهر منهنجي نڙي وڌي رهيو آهي. اڄ ته هڪ سگريٽ
چڪي وٺون...“

سندس خواهش تي مون به هڪ سگريٽ ڊڪائي
ورتيو... هن به ٿي ٽڪڙا ٽڪڙا، ڊگها ڪش هليا ۽
ڪجهه پر ڪون نظر اچڻ لڳو، پر ڳالهائين ڪونه...
چند گهڙين جي اها پراسرار خاموشي مون کان سٺي
نه ٿي، سو نيٺ ڪڇي پيس. ”بلا پوءِ ڇا ٿيو؟“
چيائين، ”مرڻ وارن سان گڏ ڪو مرنديو ڪونه
آهي... آءُ به انسانن جي انهي سخت جان ۽ پٿر دل
جنس سان تعلق نٿو رکان، سو زال ۽ ٽيهرن جي موت
جي خبر ٻڌي به آءُ جهٽو رهيس، ها ڏک ۽ غم
منهنجو - اٽ ڏاڍو... پاڙي واري جي خط پڙهڻ بعد
آهي ويچارا منهنجي وجود جو چڻ هڪ حصو ٿي پيا.
اهڙي حال مان جيئن ٿيڻ ڪري موڪل ملي، ته ڪرنل
جي چوڻ موجب مون کي هڪ مهيني لاءِ گهر وڃڻ
جي اجازت ملي. آءُ هڪ هفتي به پنهنجي شهر پهتس
۽ گاڏي مان لهي پئڌ، پنهنجي گهر واري علائقي
ڏانهن روانو ٿيس. اهو سڄو علائقو جتي ڪنهن زماني

۾ هوائي جهاز ٺاهڻ وارو ڪارخانو ۽ ڪهترائي گهر هئا. صفا ويران ٿيو پيو هو. منهنجي گهر واري هنڌ پاڻيءَ جو هڪ تلاءُ موجود هو، جنهن جي چوڌاري ساڻو گدڙ ۽ جهنگلي ٻوٽا ڇاول هئا. چئني طرفن خوفناڪ ماڻ پکڙيل هئي. آڻ ڪجهه دُور اُتي بيٺو رهيس. پنهنجن ارمانن جي جنازي تي ڳوڙعا ٽڙيم. ۽ پوءِ ٽڪڙو ٽڪڙو واپس اسٽيشن ڏانهن وريس. ۽ اُتان سڌو فوج ۾ وڃي سائين سان مشرڪ ٿيس، جنهن لاءِ مون کي ڪرنل کي سڃو واقعو به ٻڌائو پيو ۽ ثابت ڪرڻو پيو ته هُن هن دنيا ۾ منهنجو ڪير به ڪونه آهي، جنهن وٽ وڃڻ لاءِ مون کي هڪ مهيني جي موڪل جي ضرورت هجي.

”فوج ۾ وري شامل ٿيڻ جي ٽن مهينن کان پوءِ مون هڪ خوشخبري ٻڌي. منهنجي پٽ انگوليءَ، محاذ جنگ تان مون کي پنهنجي زندم هجڻ جو اطلاع موڪليو هو. اها خبر منهنجي لاءِ ڀات اوندو ۾ روشنيءَ جو هڪ ڪرڻو ثابت ٿي. انگوليءَ کي منهنجو سرنامو اسان جي انهيءَ پاڙيسريءَ موڪليو هو، جنهن مون کي اڀرنا جي موت جي خبر ڏني هئي. منهنجو سخت چگر هڪ سال ٽائين آرٿاري ڪاليج ۾ فوجي سکيا وٺندو رهيو هو، جتي کيس هندس رياضيءَ ۾ مهارت ڏاڍو ڪم ڏنو. امتحان سٺن مارڪن سان پاس ڪري محاذ تي پهچي ويو ۽ اڄ ڪهڙن جي حيثيت ۾، توبچين جي

هڪ دستي جو اڳواڻ هو۔ انتولي بهادري جا ڪيترائي ڪارناما ڏيکاري چڪو هو۔ جڏهن جي بدلي ۾ کيس تمغا به ملي چڪا هئا.... جڏهن ته سندس پيءُ عمر ڳري وڃڻ جي باوجود اڃا هڪ عام سپاهي هو ۽ هڪڙيءَ پراڻي ٽرڪ ۾ بارود کڻي، اکين مورچن تي پهچائي رهيو هو! خير، اها ڳالهه ته فخر جهڙي هئي.... منهنجو وقت پورو ٿي چڪو هو ۽ هڏي نئين نسل جو دؤر هو.

”انسان جي سڄي زندگيءَ جو هڪ وڏو عرصو خيالي به، پڇاڻيندي ۽ خواب ڏسندي گذريو وڃي ۽ اهي خيالي به ۽ خواب عمر سارو هوندا آهن. ٻارڙن جا خواب هڪڙا، نوجوانن جا ٻيا ته اسان جهڙن پوڙهن جا وري ٽيان. انتوليءَ جو خط ملڻ تي مون وري خيالي به پڇاڻڻ شروع ڪيا. سوچيندو هوس ته جڏهن جنگ ختم ٿيندي، تڏهن آءٌ پنهنجي پٽ جي گهر کي آباد ڪرڻ لاءِ جشن ڪندس ۽ هن لاءِ ڪا سهڻي من سوڻي ۽ ملچڻي ڪنوار گولي، سندس شادي ڪرائيندس. سندس شادي کان پوءِ آءٌ به وٽن رهندس، بچت سارو محنت ۽ مزدوري به ٻيو ڪندس ۽ سندس ٻارن جي سار سنڀال به ٻيو لهندس. پر آءٌ ڪجهه به نه ڪري سگهيس. دراصل انهن ڏينهن ۾ هر محاذ تي روسي فوج اڳتي وڌي رهي هئي، سو اسين هڪٻئي کي خط پٽ ڏي لکي سگهندا هئاسين ۽ ڪجهه عرصي لاءِ ڄڻ هڪٻئي کي

وساري ويناسين. جنگ ختم ٿيڻ تي هتي ته مون برلن جي ويجهو پهچي، انٽوليءَ کي خط لکيو. انٽوليءَ جي جواب مان خبر پيم ته هو به ٻئي طرف کان برلن وٽ پهچي ويو آهي. اها خبر منهنجي لاءِ هڪ وڏي خوشخبري هئي. آءٌ هڪ وڏي عرصي جي جدائيءَ کان پوءِ پنهنجي ننڍڙي خاندان جي ڪنهن فرد سان ملي وازو هوس. مون کي ائين ئي محسوس ٿيو، ڄڻ منهنجي جسم ۾ رت وڌي ويو هجي، دل ۾ خواهش پيدا ٿي ته جيڪر مون کي هڪ هجن ها ته آڏاسي وڃي پنهنجي رت جي ٽڪڙي کي چاڻيءَ سان لايان پر منهنجون سڀ خواهشون، سمورا خواب، واريءَ جي ڪنهن محل وانگر ڪمزور ثابت ٿيا. تقدير ۾ ٻيو ڪجهه لکيل هو. جڏهن اسان فائنل جي حيثيت ۾ برلن ۾ داخل ٿياسين. تنهن ڏينهن هڪ جرمن سپاهيءَ انٽوليءَ کي قتل ڪري ڇڏيو.

”شام جو وقت هو، ڪمپني ڪمانڊر ماڻهو موڪلي مون کي طلب ڪيو. مون وٽس توبخاني جو هڪ اعليٰ آفيسر ويٺل ٿيو، جنهن کي سڃاڻي نه سگهيس، پڪ ڄاتم ته انٽوليءَ متعلق ڪا ٻري خبر پڌاڻ لاءِ مون کي گهرايو ويو آهي. جڏهن آءٌ ڪيمپ ڪمانڊر جي آفيس ۾ گهڙيس، ته اهو آفيسر مون کي ڏسي ائين اٿي بيٺو ڄڻ آءٌ عهدي ۾ کانئس وڏو هوس. ڪيمپ ڪمانڊر مون کي مخاطب ٿي چيو، ”هي صاحب تو سان

ماڻ آيو آهي، ايترو چئي، هن پنهنجو منهن ٻئي پاسي
 ڦيري ڇڏيو. سندس ايتري چوڻ تي ئي مون ائين
 محسوس ڪيو، ڄڻ منهنجي دل بهي رهي! اهو آفيسر
 جيڪو ليفٽيننٽ ڪرنل هو، سو منهنجي ويجهو آيو ۽
 چيائين، 'انٽولي اسڪولف ڪي اڄ صبح جو هڪ
 جرمن سپاهي قتل ڪري ڇڏيو آهي. اوهان مون سان
 گڏ هاءِ.'

"آءُ اليمنشن ٿيو ٻيڻو هوس. اها خير ٻڌي سڄو
 لڏي ويس. پر ڪدم پنهنجو پاڻ تي ڪنٽرول ڪيم.
 ڪرنل سان گڏ موٽر ۾ ويهڻ ۽ توبخاني تائين وارو
 سفر مون کي اڄ به چٽي طرح ياد آهي. سڄي وات
 آءُ پنهنجي ذهن ۽ دل کي سمجهائڻ ۾ رڌل رهيس ته
 انٽولي فورم تان پنهنجي جان قربان ڪئي آهي. انهي
 ۾ اسس يا ڏک ڪرڻ جي ڪا ڳالهه نه آهي. تنهن
 کان سواءِ پاڻ هڪ فوجي ئي ڪري، ايترو ڪمزور
 دل هجڻ شانائتي ڳالهه نه آهي. سو جڏهن آءُ اتي پهتس
 ته ڪافي حد تائين پرسڪون ٿي ويو. -وس. انٽولي
 جو خاموش جسم ڳاڙهي مڇل ۾ ويڙهي رکيو ويو هو،
 ۽ لاش جي چوڌ طرف ڪيترا سپاهي بيٺا هئا. آءُ لاش
 جي ويجهو ويس. نيليزي انٽولي ۽ جوان انٽولي ۾
 تمام ٿورو فرق هو. جڏهن مون انٽولي کان موڪلايو
 هو، تڏهن هو بهي پرواهه، هر وقت مرڪنڊڻ، هڪ-هٿو
 ڇوڪر هو، جنهن جي چاٽي ويڪري نه هئي، ۽ جنهن

جي گهلي ۾ هروقت هڪ زنجير پيل هوندي هئي. هي
 اٿتوليءَ موڪريءَ ڇاتي ۾ ڀريل ڇهري ۽ ڪسرتي
 جسم وارو هئو جوان هو. سندس اڌ ڪلهي اکيون ڇڻ
 منهنجي پوڄڻ لاءِ واجهائي رهيون هيون. سندس چپن
 جي ڪنڀرن تي اڃا پڻ انهيءَ مرڪ جا آثار نظر پئي
 آيا جوڪا سندس ڇهري جي خصوصيت هئي. مون
 جهڪي سندس پيشانيءَ تي ٻڌي شفقت جي مهر لڳائي
 ۽ ڪنڌ جهڪائي هڪ طرف پيهي رهيس. اٿتوليءَ جا
 مانج ۽ دوست پنهنجا لڙڪ لڪاڻن جي ڪوشش
 ڪري رهيا هئا، پر آءٌ روئي ڪونه سگهيس. منهنجون
 اکيون ڇڻ سڪي ٿوڻ ٿي ويون هيون پر آءٌ اٿتوليءَ
 جي موت کي اڄ ٽائين وساري نه سگهيو آهيان. سڄي
 جنگ دوران هو زندهه رهيو، پر فوج واري ڏينهر ڌارينءَ
 سرزمين تي سندس ڇوٽا پورا ٿي آيا ۽ هو مون سان
 ملڻ بنان ئي موڪلائي ويو. انهيءَ ڏورانهين ڏيهه جي
 مٿيءَ ۾ مون پنهنجي زندگيءَ جي آخري اميد، پنهنجي
 خوابن جي هڪ آخري نشاني، پنهنجي رت جي ٽڪري
 کي پنهنجن ئي هٿن سان دفن ڪري ڇڏيو. دفنائڻ
 وقت اٿتوليءَ کي توڻن جي سلامتي ڏني ويئي، اهو
 منهنجي پٽ لاءِ هڪ اعزاز هو... پر ڇا، اهي اعزاز
 هڪ زندهه پٽ جي برابري ڪري سگهن ٿا؟
 ”اٿتوليءَ کان پوءِ آءٌ ڇڻ هڪدم پوڙهو ٿي وييس.
 فوج جي زندگيءَ مان به ڪڪ ٿي پيس. هو مون

کي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ فوج مان موڪل ملي وئي. هاڻي آءٌ ٻنھن اکيلو رهجي ويو هوس. هن وسيع دنيا ۾ منهنجو ڪھر به نه هو. فيصلو ڪيم ته پنهنجي هڪ دوست وٽ وڃي رهان. جيڪو جنگ ۾ مون سان گڏ هو ۽ ڦٽجي پوڻ ڪري کيس موٽائي موڪليو ويو هو. هن مون کي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ وٽس اچي رهڻ لاءِ چيو هو. منهنجو اهو مهربان دوست ”پورو-لينڪ“ ۾ رهندو هو. ٻئي زال مڙس پنهنجي ذاتي گهر ۾ شهر جي گوڙ کان پري هڪ پاڻي رهندا هئا ۽ هو بي اولاد هئا. منهنجي ان دوست کي پينشن ملندي هئي ۽ هو لارڻ جي هڪ ڊپو ۾ ٽي ڪم به ڪندو هو. مون کي به اتي ڊرائيواري ملي وئي. هنن -مون کي هڪ ڌار ڪمرو ڏنو ۽ مون پنهنجي نئين زندگي جي شروعات سندن گهر ۾ ڪئي. اسين شهر مان اناج کڻي پرپاڻي وارن ڳوٺن ۾ پهچ ٿيندا هئاسين، ۽ انهيءَ وچ ۾ منهنجي ملاقات هن ٻارڙي سان ٿي جيڪو ساهون راند پيو ڪري.

”اناج ڪنهن مقرر ڳوٺ ۾ پهچائي، واپس اچي، اسين سڀ کان پهرين هڪ هوٽل ۾ وڃي ويهندا هئاسين ۽ اُڪ لاهڻ لاءِ ”وڊڪا“ پيئندا هئاسين. -مون کي ڄاڻ آهي ته شراب پيئڻ خراب عادت آهي، پر انهن ڏينهن ۾ آءٌ شراب جو ڏاڍو شوقين ٿي پيو هوس. هڪ ڏينهن مون هوٽل ٻاهران انهيءَ چوڪري کي بيٺل

ڏٺو. پوءِ روز کيس آني ٿي ڏسندو هوس. سندس جسم تي ڦٽل، لپڙون لپڙون ٿيل لباس هوندو هو. منهن ڪٽي چرو هوندو هوس سندس وار منجهيل وڪريل هوندا هئا. پر جيڪا ڳالهه مون کي کيس ڏسڻ تي مجبور ڪندي هئي، اهي هيون سندس اکيون. سندس اکيون روشن ۽ ڇڪڪار ٿي هونديون هيون، پر انهن ۾ نراسائيءَ جي اٿاهه اونجهائي به موز ڏئي — هو جنهن ڏانهن ڏسندو هو، ته ان ۾ ٿيڪ وجهي ڏسندو هو! آڏو هروقت کيس ڏسڻ لاءِ ٻيو واهه ٿيندو هوس، ۽ ڏسي، وري اکيون هٽائي ڇڏيندو هوس! هن چوڪري کي ٻيٽ ڀرڻ لاءِ هوٽل مان يا هوٽل ۾ ايندڙ ماڻهن کان ڪجهه به نه ملندو هو.

”ڪڏهن آڏو ڳوٺ مان اناج پراڻي موٽيس ته هن کي هوٽل جي چاڙهين تي ويٺل ڏٺو. انهن تي لڳو چڻ هيءُ بکيو هو، مون دريءَ مان منهن ڪڍي، کيس سڏ ڪيو ۽ چيو، ”وڃي! هيڏانهن اچي لاريءَ ۾ ويهه، ته توکي گهمائي اچان، پوءِ واپس اچي پاڻ ماني کائينداسون.“

”پهرين ته هو ڊڄي ويو، پر پوءِ ڊوڙ پائي منهنجي ڀر ۾ اچي ويٺو. مون ڏانهن بهاري پڇيائين، ”اوهان کي منهنجي نالي جي خبر ڪيئن پيئي؟“ منهنجا دوست هو هڪ ٻيو چوڪر هو. پر سندس اکين ۾ اهڙي ڇڪڪهه ۽ ساجهه هئي، جيڪا مون وڏن وڏن فيلسوفن

۴. عاقلان جي اکين ۾ به نه ڏٺي هئي. مون کيس ٻڌايو ته آءٌ هر قسم جي معلومات رکندو آهيان. جڏهن لاري لائڻ لڳس ته ويٺيا خاموش ٿي وڌو. پنهنجون سهڻيون اکيون گهمائي مون ڏانهن نهارڻ لڳو. جهٽ کن کانپوءِ هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو، ۴ آءٌ ڏکي ويس. اهو ڏٺو ٻار ۴ هيٺ کان ٿڌن ساهن ڀرڻ تي مجبور؟ مون ساڻس ڳالهائڻ خاطر کانئس سوال پڇيو، 'ويٺا، تنهنجو پيءُ ڪيڏانهن ويو؟'

ورائڻائين، 'بابا جنگ ۾ مارجي وڌو!'
'۴ تنهنجي ماءُ؟' پيو سوال پڇيو مانس.
'جڏهن اسين گاڏيءَ ۾ پئي آياسين ته گاڏيءَ تي حملو ٿيو ۴ اسان ٻه لڳڻ ڪري مري ويئي.'
'گاڏيءَ ۾ اوهين ڪٿان پئي آيا؟'
'انهيءَ ڳالهه جو مون کي ساهو ڪونه آهي.'
'يلا تنهنجو ڪو ٻيو مٿ مائٽ ڪونهي؟'
'نه، ڪوبه نه...'

'پوءِ يلا تون رات جو سمهندو ڪٿي آهين؟'
'جتي جاءِ ملي...'
'ننڍڙي ويٺيا جي زندگيءَ جو داستان ٻڌي منهنجي دل جي جيڪا حالت ٿي. سا آءٌ ٿو ڄاڻان. هيءُ ننڍڙو ٻار هن وڏيءَ دنيا ۾ بالڪل اڪيلو هو ۴ اڃا خبر نه آهي کيس ڪيترا سال اڪيلائيءَ جي غم ۾ جيئڻو هو. پر مون هڪ فيصلو ڪري ورتو هو... هو

به دنيا ۾ اڪيلو هو ۽ آءٌ به اڪيلو هوس. هن جا مائٽ جنگ جو بک ٿي ويا هئا ۽ منهنجي گهر واري ۽ ٻارا به جنگ جي شعلن جو شڪار ٿي ويا هئا. مون فيصلو ڪيو هو ته آءٌ کيس پنهنجو پٽ بڻائيندس! اهو سوچي، چڻ منهنجي ذهن تان هڪ وڏو بار هٽي ويو. روشنيءَ جا ڪرڻا ۽ اميد جي ڏهاڙي منهنجي من جي اوندهه ۾ سوجهرو ڪرڻ لڳا. مون ڏانهس جهڪي ڪانئس پڇيو، ”وينءِ، تون ڇا ٿين ٿو ته آءٌ ڪير آهيان؟“ هن معصوميت سان ورائيو، ”نه چاچا، مون کي خبر ڪانهي!“

”نڌهن مون کيس ٻڌايو ’چاچا نه... آءٌ تنهنجو بابا آهيان پٽ...‘“

”اهو ٻڌي، هن پنهنجون ٻانهون منهنجي ڪچيءَ جي چوڌاري وراهون ۽ منهنجي چهري کي ڇهڻ لڳو. سندس محبت جي انهيءَ اظهار ۾ اڳي ته شدت ۽ خلوص هو، جو منهنجي دل ڀرجي آئي ۽ اکين مان خوشيءَ جا لڙڪ وهي آيا. هن چيو، ”سٽو بابا، مون کي پڪ هئي ته اوهين هڪ ڏينهن مون کي ضرور ڳولي لهندا... مون اوهان جو ڏاڍو انتظار ڪيو.“

”هاڻ اهو حال آهي، جو وينيا پيادو هلي کان به لهرائيندو آهي ۽ هر وقت منهنجي ڪلهي تي سفر ڪندو آهي ۽ جڏهن ڪلهي تي ويٺي ويٺي ٽڪجي پوندو آهي ته ٿپو ڏيئي لهي ايندو آهي ۽ روڊ تي

ٻوڙڻ شروع ڪندو آهي. اسان جو سفر اهڙيءَ ريت طئي ٿيندو آهي، پر هاڻ هڪ ڊپ سدائين مون کي متايندو رهي ٿو ته ڪنهن ڏينهن جڏهن هي معصوم نمڊ سان اٿندو ۽ مون کي بي جان ڏسندو ته سندس ڪهڙو حال ٿيندو! انهيءَ کان سواءِ آڱ خواب ۾ روز اوريما کي ڏسندو آهيان! ڏينهن جو پنهنجي غم تي ڪنٽرول ڪري وٺندو آهيان، پر رات جو اڪثر ايترو روئندو آهيان، جو وهائو منهنجي لڙڪن سان ڌوڄي وٺندو آهي.

منهنجي اجنبِي دوست جي زندگيءَ جو داستان ختم ٿي ويو. پريشان پيڙي به ڏسڻ ۾ آئي پئي، جنهن ۾ منهنجو دوست سوار هو. پيڙيءَ کي ڏسي، ڪامربند اسڪولوف پنهنجو رڪ جهڙو هٿ مون ڏانهن وڌايو ۽ چيائين، ”هاڻي الله واهي منهنجا دوست شل تون خوش رهين!“ مون پڻ گرمجوشيءَ سان ورائيو، ”اوداع منهنجا دوست... دعا آهي ته تنهنجو سفر خوشگوار رهي.“

پوءِ هن پنهنجي پٽ وٺيما کي سڏيو ۽ ڪناري ڏانهن وڃڻ لڳو. ننڍڙي نينگر وٺيما ٻوڙي سندس جيڪٽ جي ڪنڊ پڪڙي ۽ ساڻس گڏ هلڻ لاءِ هن سان وڪڻ ملائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

منهنجي نگاهن اکيان به پتھر وڃي رهيا هئا، جن جي زندگي جنگ جي باهه هڪٻئي سان ڇڙي ڇڙي

هئي، جن جو ماضي اونداهي ۾ گم هو ۽ نه ڄاڻان
 مستقبل هنن لاءِ ڪهڙو ثابت ٿيندو هو، پر ايتري مون
 کي پڪ هئي ته اهو اڏول، ارڏو ۽ اعليٰ ارادي وارو
 روسي حالتن کان ڪڏهن شڪست نه کائيندو ۽ ڪڏهن
 به تقدير اڳيان ڪنڌ نه نمائيندو ۽ سندس پٽ پيءُ
 جي رهبري ۾ جوان ٿيندو ۽ هو به هر مشڪل کي
 منهن ڏيڻ سکندو ۽ جڏهن سندس وطن کانئس قرباني ۽
 جي گهر ڪندو، ته هو ان کي پنهنجي جان جو
 نذرانو پيش ڪرڻ کان بچي، نه ڪمپائيندو. هنن کي
 ويندو ڏسي، مون کي افسوس ٿيڻ لڳو. آڏو ائين محسوس
 ڪري رهيو هوس چڻ منهنجو ڪو عزيز دوست مون
 کان جدا ٿي وڃي رهيو هو. جڏهن هو پتل کي وڃي رهيو
 وڃي پهتا ته وٽيا منهن مون ڏانهن ڪري پنهنجا ننڍڙا
 هٿ لوڏڻ لڳو، مون دل ۾ سوچيو، هيءَ زماني جو
 متاثر ٿيڻو ڪو روسي، رڳو رات جي اڪيلائي ۾ ڪونه
 روئندو هوندو، سندس دل ڏينهن جو به لڙڪو وڌائيندي
 هوندي. پر هو پنهنجي پٽ کي خوش رکڻ خاطر
 پنهنجا لڙڪا لڪائي ڇڏيندو هوندو، جيئن هن جي پٽ
 جي دل نه ڏکي ۽ هو سندس لڙڪا نه ڏسي سگهي.

عظمت ادبی اکیدمیء جو ایندڑ کتاب

نمدي ڪند جي عظيم ترين ليکڪ،

”ڪرشن پنڊت“ جو لکيل لافاني، امر ناول

— انهيءَ ڏڪار جو ذڪر جڏهن ماڻرون پنهنجي جگر جي ٽڪرن کي وڌائڻ تي مجبور ٿيون — جڏهن محبوب جي اکين اکيان سندس پيار بڪ وگهي موت جي واديءَ ۾ هلاو ويو.... جڏهن ماءُ جي هنج ۾ سندس معصوم ابھم، ماءُ جي چاٽين ۾ کير نہ هجڻ ڪري اجل جو شڪار ٿي ويئي.

— حاکم، انگریز بہادر انہی عرصہ میں چاکنڈو
 رہیں؟؟

ذڪار جي ماربل غريبن ۽ مسڪينن ۽ حڪومت
جي نشي ۽ ٻڌل انگريز حاڪم جي عياشين جو
دامتاز.

— اڪهڙي - قرب جا نانا، پوڙهو ■ - منڍ، جنس بهار
شادي جي مترجم عمر ميمڻ جو ترجمو.

— سفید ۷۰ غنـ۰ سبزی چپاٹی، دلفریب، ڈائیتل،
 سفید ۸۵ قیمت صرفی 00-6

آن داقلا

- ୨୩ -

عظمت ادبي اڪيڊميءَ جو اڀارڻ ڪتاب

— ۱۹۷۲ ۾ جنهن ڪتاب جو پهريون ڇاپو، ۴
۱۹۷۹ ۾ ٻيو ڇاپو ڇپيو ۽ هٿوڻ ختم ٿي ويو.

— عالمي ادب مان چونڊ، شاعڪار ڪهاڻيون.

— سادي انداز ۾ سهڻو ترجمو، دلفريب ٻولي، معياري
ڪهاڻيون، سنڌيڪار - عمر ميمڻ.

— سفيد ڪاغذ، سهڻي ڇپائي، دلفريب، ٽائٽل ۽
صفحا ۸۵ ۽ قيمت صرف 6-00

اڳواڻي

۴ هاڻ ۱۹۸۳ ۾ ٽيون ڇاپو

حول اوجھنت - مشتاق نيوڙ اوجھنسي گاڏي کاتو حيدرآباد

آگسٽ ۾ شايع ٿيندڙ ۾ انمول تحفا
— ايران جي عظيم عورت اشرف دهقانيءَ جو لنگ
ڪانڊارهندڙ داستان.

لنگ منونجا لوهه

سنڌيڪار محبوب علي
— اسٽالن جو ٻين الاوسي نظرياتي ڪتاب،

قور ۽ قورميت

سنڌيڪار منظور علي

هي ضرور پڙهندا

پيش سنڌي انجنيئر جي ڪتابن، ”پریت پراڻي
ریت نرالي، ڪرندڙ ديوارون، بهار بهار پھڙا پھڙا،
نو جنين جي نات ۽ اڇا وار گڙها گل“ جي سنڌ ۾
چپاڻي جا جملي حق ۽ واسطا عظمت ادبي اڪيڊمي
حيدرآباد وٽ محفوظ آهن. ڪنهن به ڀاءُ بنا اجازت
سنڌ ۾ ڇپرائڻ جي ڪوشش ڪئي ته قانوني ڪارروائي
ڪئي ويندي.

جنگ ۽ انسان

— معياري ۽ اعليٰ لکڻيون پڙهندڙ ادب دوستن لاءِ
لاڻائي تحفو.

— *Virgin Soil ۽ Quite Flows the Don* جهڙن
آفاقي ناولن جي روسي مصنف ”ميخائيل شولوخوف“
جي ناولٽ *Fate of a man* جو ترجمو.

— ۱۹۷۸ع کان پوءِ ۱۹۸۳ع ۾ ڪتاب جو ٻيو ڇاپو.

— روسي سپاهين جي هٿ ۽ بهادريءَ جو داستان،
جن پنهنجيون حياتيون قربان ڪري، وطن جي
سرزمين کي دشمن جي وجود کان پاڪ ڪيو.

— هڪ روسي خاندان جي ڪهاڻي، سندن ننڍين خوشين،
عزم ۽ حوصلي جو دل وٽندڙ بيان.

— هڪ اهڙي روسي سپاهيءَ جي ڪهاڻي، جنهن جي
بيمار ڪندڙ زال، اولاد ۽ هڪ سان ٺاهيل نميڙو
گهر جنگ جي باهه جو بڪ ٿي ويا.

— حب الوطنيءَ جو اڻ وسرندڙ داستان، روس جي
عظيم اديب جي تخليق، بهريون پيرو سماججهڙي
منڍي ٻوليءَ ۾.

— سمنڊ ڪاغذ، وٽندڙ ٽائينل، سهڻي ڇپائي ۽ قيمت
بم بلاڪل مناسب.

— توهان جي ادبي ذوق ۽ معيار جي بلاڪل مطابق.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي گولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وَڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)